

RECENSIONS

- Josep CORELL – X. GÓMEZ FONT, *Inscripcions romanes del País Valencià I (Saguntum i el seu territori)*, (Fons històriques valencianes 12), València, Publicacions de la Universitat de València 2002, t. IA i t. IB, 804 pp.
- Josep CORELL – X. GÓMEZ FONT, *Inscripcions romanes del País Valencià II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*, (Fons històriques valencianes 18), València, Publicacions de la Universitat de València 2005, 311 pp.
- Josep CORELL – X. GÓMEZ FONT, *Inscripcions romanes del País Valencià III (Saetabis i el seu territori)*, (Fons històriques valencianes 22), València, Publicacions de la Universitat de València 2006, 235 pp.

Les tres volums recensionats constitueixen els tres primers volums del *corpus* de les Inscripcions romanes del País Valencià que estan duent a terme l'equip de filòlegs i epigrafistes que dirigeix el professor Josep Corell, juntament amb Xavier Gómez Font i Concha Ferragut. Aquest gran projecte de recerca sobre l'epigrafia romana del País Valencià té un notable precedent en la publicació l'any 1999 de les inscripcions d'Elx: (J. CORELL, *Inscripcions romanes d'Illici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus respectius territoris*, València: Nau Llibres 1999, 411 pp.) en la qual ja es perfilava l'objectiu primordial de recerca d'aquest equip: recopilar tots els materials epigràfics romans del llevant peninsular.¹

L'excel·lència dels resultats és avalada per una pulchèrrima metodologia, a la qual l'equip del professor Corell ja ens té acostumats. En primer lloc, cal destacar la classificació territorial dels epígrafs —i no cronològica, que hauria estat una altra opció— que és la que presenten en els diferents volums. S'ha volgut donar prioritat a les demarcacions geogràfiques, més que no pas a la classificació epigràfica per períodes. L'ordenació geogràfica que segueixen és l'actual, fent referència al municipi i a la comarca on han estat trobats els epígrafs. Aquesta em sembla una bona proposta per dues raons: perquè o bé no hi ha cap ciutat romana a la vora de la troballa, o bé no hi ha unanimitat entre els especialistes a l'hora d'identificar un topònim llatí amb el seu corresponent districte actual.

Cada un dels volums és prologat per una àmplia introducció que explica la unitat del territori escollit: el primer volum, *Saguntum* (Sagunt), el tercer volum *Saetabis* (Xàtiva), tot respectant les antigues demarcacions romanes, mentre que per al segon volum s'ha optat per una ordenació comarcal actual: l'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. La introducció es completa amb una explicació dels continguts del corpus, una història de la investigació epigràfica en la zona estudiada, els signes diacrítics, les sigles i les abreviatures utilitzats.

A continuació cada volum dóna pas pròpiament als catàlegs epigràfics respectius que segueixen un mateix ordre de presentació en tots els casos. Aquest mètode resulta força reeixit i val la pena referir-s'hi:

1. Classe d'inscripció i material (votiva, sepulcral, honorífica, *instrumenta domestica* o de caràcter desconegut).
2. La tipologia (ara, pedestal, estela, làpida).
3. Història de cada inscripció des de la seva descoberta fins als nostres dies.

1. J. GÓMEZ PALLARÈS, «Recensió a J. Corell (1999) *Inscripcions romanes d'Illici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus respectius territoris*, València», *Faventia* 22/1

4. Dimensions: alçada, amplada, gruix, tot indicant si presenta fractures que hagin desfigurats la mida original o bé si són inscripcions encastades en algun mur, raó per la qual no podrà calcular-se el gruix.
5. Bibliografia que fa referència a la peça, presentada en ordre cronològic.
6. Fotografia i/o dibuix.
7. Text i traducció.
8. Aparat crític
9. Comentaris: epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric.
10. Proposta de datació, sempre que les dades obtingudes siguin fiables.

Després de l'elenc epigràfic, cada volum inclou uns inestimables índexs que converteixen tot el material presentat en un instrument molt útil per a la recerca. A més dels índexs pròpiament epigràfics, on trobarem *nomina*, *cognomina*, *imperatores*, *res militaris*, déus i deesses, tribus i noms geogràfics, entre d'altres, en trobem també uns de referents a les indexacions de les inscripcions, els llocs de troballa i els indrets on es conserven. També resulten força interessants les taules de concordances de les inscripcions estudiades amb les numeracions dels principals *corpora* epigràfics, com el del CIL², *Hispania Epigraphica*, *Année Epigraphique* o les *ILER*, si s'escau. Clouen els volums unes acurades bibliografia i cartografia que ajuda a ubicar les troballes epigràfiques al territori designat.

En referència al primer volum, dedicat a *Saguntum* i al seu territori,² volem destacar una qüestió que ens sembla molt important. L'esforç que fa l'equip del professor Corell per a contextualitzar les peces en el seu lloc de trobada, ja sigui l'originari o secundari, resulta digne d'encomi, ja que s'intenta establir una distribució topogràfica que dibuixa el perfil de la ciutat antiga: la *urbs*, amb la seva zona monumental, o ja extramurs, la necròpolis, les vil·les suburbanes. Es tracta, en definitiva, d'intentar establir —sempre que sigui possible— un context arqueològic a les inscripcions, per tal de fer el corpus més intel·ligible des del punt de vista històricoarqueològic.

Com ja hem comentat, el segon volum segueix un ordre comarcal actual de l'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. Cal destacar una segona part d'aquest volum dedicada a compilar els mil·liaris del País Valencià. Sobta una mica aquest canvi metodològic —recordem que la resta de materials epigràfics ha estat classificada per criteris geogràfics— i ara tot d'una es tria un criteri temàtic per aplegar els mil·liaris de tota l'àrea estudiada. Sembla inserida un tant artificialment. Això no treu, però, cap mèrit al seu caràcter exhaustiu, com en la resta dels *corpora* d'aquests autors. Ens donen una xifra de vint-i-vuit mil·liaris que han estat recollits de tot el territori valencià i les notícies dels quals es trobaven força disperses i fragmentàries. D'aquestes peces només dos mil·liaris s'han conservat sencers, mentre els altres vint-i-sis són fragmentaris. La majoria presenta una forma cilíndrica amb peu quadrangular per poder ser enclavats al terra. La presentació de l'inventari segueix un ordre territorial, traçat de nord a sud; tanmateix els autors adverteixen que no faran un estudi de la Via Augusta *per se*, sinó dels mollons que se n'han conservat.

Els propis autors assenyalen, encuriosits, la profusió de troballes a la part septentrional de la zona estudiada —entre el Borriol i les Coves de Vinromà—, mentre que a la resta de la zona estudiada gairebé només n'hi ha dos a València capital. Com a possible explicació recuperen la hipòtesis de Ferran Arasa,³ segons la qual hi hauria hagut un taller a l'aire lliure, vinculat a la

2. Vegeu la recensió de X. Gómez Font, «Josep Corell i l'epigrafia romana de Sagunt (Inscripcions romanes del País Valencià, I Saguntum i el seu territori)» *Arse. Boletín Arqueológico del Centro Arqueológico Saguntino* 36 (2002).

3. F. ARASA, «Dos nous mil·liaris de la Via Augusta trobats a la Pobla Tornesa», *Centre d'Estudis de la Plana*, 10 (1987) 63-69.

pedrera de gres vermell de la Maigmodella (La Pobla de Tornesa) a només dos km de la Via Augusta; malgrat tot, els nostres epigrafistes no acaben de decantar-se per aquesta interpretació. La datació, realitzada a partir de l'esment dels emperadors, reflecteix, com a la resta d'Hispania, un marc cronològic entre els segles I i III dC. Precisament perquè aviat es va perdre la seva funció original, són elements força aprofitats com a materials constructius d'altres obres edilícies; aquesta és una de les raons per les quals no solen aparèixer gairebé mai en el seu context primari.

Pel que fa al tercer volum ressenyat, el dedicat a Xàtiva i al seu territori, es tracta d'una segona edició corregida i augmentada d'un primer *Inscripcions romanes de Saetabis i el deu territorii* (IRST³). Avarca un marc cronològic des dels inicis de l'ocupació romana fins a època musulmana. Les inscripcions es presenten per ordre alfabètic, tot seguint la pauta següent: votives, honorífiques, sepulcral, 'instrumenta domestica', de caràcter desconegut, anepigràfiques i cristianes. Tanmateix han preservat un ordre cronològic per a les inscripcions imperials.

Potser una de les aportacions més importants d'aquest volum és —a més de l'observació autòptica— la revisió de bibliografia i, en concret de manuscrits antics, que fan referència als epígrafs, ja coneguts o fins i tot inèdits: Carbonell, Filonardianus, Fernández Franco, Diago, Bertholon, Dempere i diversos anònims del segle XVIII, entre d'altres. Això ha facilitat que recuperessin alguns dibuixos de moltes inscripcions avui desaparegudes i, al mateix temps els ha permès de proposar noves correccions d'algunes làpides ja conegudes, i també en referència a les circumstàncies de les troballes. Els dibuixos i les fotografies al costat de la transcripció i la traducció ajuden a una millor comprensió. Així mateix, el volum es completa amb mapes molt complets, gràfics i índexs com en les obres anteriors.

Hem anat assenyalant la vàlua de cada un d'aquests volums a mesura que els anàvem presentant als nostres lectors. Ho completarem dient que el caràcter exhaustiu d'aquests catàlegs epigràfics fa que els tres volums que ens ocupen constitueixin una eina indispensable per a la investigació històrica de l'antiguitat clàssica del País Valencià, especialment entre els segles I i II dC.

Cristina Godoy

Benigne MARQUÈS, *Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins, segles XIII-XV*, dins «Urgellia», XVI (2006-2007), 7-169.

Domènec SANGÉS, *Els documents del segle XIII (1201-1225), del fons de Guissona, conservats a l'Arxieu Diocesà d'Urgell*, dins «Urgellia», XVI (2006-2007), 171-334.

Els dos aplecs documentals, que encapçalen la present recensió, tenen un denominador comú, almenys parcial, el de coincidir cronològicament en el primer quart del segle XIII. I en ambdós casos, un fet tan important com aquell dijous de Muret, el 13 de setembre del 1213 (cf. la recensió d'«ATCA», XXV (2006), 589-592), no sembla haver tingut cap repercussió en cap dels documents de les dues institucions. I això, que no és, ni de bon tros, cap tret, perquè els documents no donen més d'allò que donen, ans només una referència que ajuda a comprendre la naturalesa dels aplecs documentals, havia d'ésser indicada a fi que el lector tingues des del bell començament idea clara de la documentació que té a les mans: la de tenir davant testimoniatge de fets que no deixaven entreveure que les repercussions d'aquell desastre hi haguessin tingut cap mena de repercussió.

No cal dir que l'observació acabada de formular és molt més vàlida per al recull de Santa Maria d'Elins, en el qual no sols el desastre de Muret, ans tampoc cap de les dues conquestes de Jaume I (Mallorca i València), ni la croada contra Catalunya en paga per les Vespres Sicilianes (tot i que en aquells anys pesà un interdicte papal damunt tots els regnes i terres de la Casa de Barcelona), ni cap dels grans esdeveniments polítics dels segles XIV i XV, com el Cisma d'Occident, el Compromís de Casp, la Guerra amb Joan II o el final hispànic de la Reconquesta.

L'únic fet general que és documentat en les pàgines d'Elins és la Pesta Negra del 1348 (97/155; cf. 107-108), perquè representà per a aquell monestir una falconada tal, de la qual mai no es podria refer («totaliter collapsum et desolatum» llegim a 103/158; i som informats que només hi sobrevisqueren dues monges), ans el portà primer a transformar-se en monestir masculí (110-117 i 160-165), al cap de poc a transferir aquest a la població de Castellbò, capital del vescomtat, i a integrar-se en la Col·legiata de de Santa Maria (122/171) i, finalment, a l'extinció per manament papal d'Eugeni IV el 1436.

Fora d'aquell fet realment luctuós hi trobem dues altres indicacions del canvi d'època: un és la ja esmentada translació del monestir des d'un ambient pagesívol a una població capital de vescomtat (122/171); si hom recorda que tot el segle XIV, del començament a l'acabament, presenta una rècula interminable d'opcions a favor de les majors possibilitats que oferia la vida ,ciutadana' per damunt la pagesa, fins i tot amb declaracions teòriques de Ramon Llull al començament del segle i de Francesc Eiximenis cap al final, com introduint i cloent una rècula innombrable de famílies que es redimien del senyoriu feudal i s'aveïnaven en les ciutats, comprendrà tota la significació del pas que aleshores també donà el nostre monestir.

L'altra indicació completa la significació ,ciutadana' acabada d'esmentar i consisteix en el detall que la comunitat del monestir optava oficialment per una percepció en diner dels drets senyorials de delme, primícia i reconeixement de senyoriu pels serveis comuns que el baró (ací, missenyora l'abadessa (17) o missenyor el prior) concedien a les poblacions de la baronia monàstica.

La distribució engrunada dels documents, d'acord amb llur naturalesa ha estat exposada en les pàgines de la introducció, a les quals remeto (8-15). L'actual aplec de Santa Cecília d'Elins és continuació del ja conegut dels lectors d'«ATCA», per la recensió publicada dins el volum XXVI (2007), 789-791; essent els actuals, continuació dels documents d'aquella primera tongada, també donem per coneguda la recensió, de la qual les línies actuals no són res més que indicació d'allò que els és propi.

Les possibilitats que ofereixen els documents de Guissona són ben altres, car ens trobem a l'abast de la mà un centenar d'instruments notariais (del 300 al 400) per a només els vint-i-cinc primers anys del segle XIII; i si un dels primers pergamins ens diu que els mateixos petits senyors de la contrada acceptaren el compromís de no allargar les querimònies, deu significar que aquestes havien arribat al límit de l'abús (196, núm. 305), però malgrat tot no se n'estroncà el flux, car poc temps després Guillem de Fluvià es comprometia a respondre a totes les querimònies (231, núm. 344), però ell mateix encara en presentaria de noves contra les esglésies d'Urgell i de Guissona (273, núm. 382); potser les querimònies eren manifestació de dificultats dels Fluvià, car acabarien venent els drets baronials sobre castell i vila de Guissona a Santa Maria de la mateixa vila (279, núm. 386), tot i que aquesta estaria en deute amb els Fluvià (282, núm. 387), deute que almenys en part fou pagat (284, núm. 388) i així arribaria la confirmació de la venda de castell i vila a les institucions locals d'Església (288, núm. 392). Sabem, doncs, quin fou el resultat de vint-i-cinc anys, durant els quals es pot seguir amb un cert detall el camí pel qual Santa Maria de Guissona arribà a tenir el senyoriu també temporal sobre la població.

No sé quin influx pogué tenir en aquell camí que menà al doble senyoriu el fet que el 8 de setembre del 1206 el capítol d'aquella església encetés nova constitució capitular (222-225, núm. 337; cf. 296/339). Tampoc no sé si els fets, als quals estic a punt de referir-me, havien estat programats de manera que responguessin a un pla preconcebut o, per contra, s'anaren presentant de forma inconnexa, però el cert és que no fóra impossible que tot el conjunt hagués respost a una actuació intencionada: hom procurava que les propietats estiguessin reunides i feia intercanvis, que cal suposar favorables als dos contractants (215/328; 219/333; 251/364; 261/372); acumulava drets d'aigua, tant per donació del bisbe d'Urgell (220/334) com per altres camins (267/376), per exemple, assegurant dret de regar (237/350), o adquirint dret a utilitzar més dies un molí (238/351), o assegurant el dret de delme sobre els molins (249/361). Aquella comunitat o els dos successius priors seguiren una línia d'actuació, que consistia a aplegar drets pagant amb fundacions de misses per a difunts (222/336) o oferint participació en

béns espirituals (231-232/345; 234/247; 243/355; 245/358; 263/374; 266/377); i en establir propietats en emfiteusi (247/360; 258/370; 272/381; 285/389; 295/318), sense excloure'n honors feudals (276/383 I 292/396). És veritat que trobem ací, ja a començaments del segle XIII la preferència de pagaments en diner per damunt dels fets en espècie (244/356); i trobem dues parelles de donats, una de les quals per al servei de l'Hospital dels Pobres de Guissona (260/371; 291/395).

Aquests dos aplecs de documentació no sols ens permeten d'estar informats sobre fets puntuals de dues institucions (Santa Cecília d'Elins, Santa Maria de Guissona), ans, sobretot de com aquestes donaven passos en el sentit, en el qual avançava la societat dins la qual vivien, com el de la importància que anaven adquirint la vida en població per damunt l'escampada al camp i la possessió de numerari per damunt l'administració directa dels drets de propietat o de senyoriu. Afegim-hi la particular importància per al present anuari d'un text com les noves *Constitucions del Capítol de Santa Maria de Guissona* del 1206 (222-225). Per tot el conjunt, cal assenyalar la seva importància per a la comprensió d'un retall de vida de dues institucions urgentes i remerciar-ne sentidament els editors.

Josep Perarnau

Christian JOSTMANN, *Sibilla Erithea Babilonica. Papsttum und Prophetie im 13. Jabrbuntert* (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, 54), Hannover, Hahnsche Buchhandlung 2006, XVIII i 549 pp.

Mestre Arnau de Vilanova no sols reforçà el seu pròndstic sobre la pròxima vinguda de l'Anticrist entorn el 1370 amb l'autoritat de la Sibilla, que ell considerava anterior a l'era cristiana, ans encara, malgrat tot, la considerà inspirada per Déu, i aprofità les previsions d'aquella visionària per a precisar els anys que més o menys mancaven entre del moment en què ell escrivia el *De adventu anticristi* i el de l'arribada pública d'aquest personatge. No cal dir que una tesi sobre la dita Sibilla pot ésser important per a la comprensió del missatge escatològic d'Arnau de Vilanova i per això cal posar-la a la coneixença dels lectors d'«ATCA».

Abans d'entrar pròpiament en matèria, l'autor ens obsequia amb un capítol dedicat a la història de la recerca del darrer segle i mig entorn la Sibilla Eritea, en la qual ens passen davant els ulls no sols els noms de grans investigadors (Holder-Egger, Grundmann i d'altres) ans, sobretot, assistim a una progressiva clarificació no sols del moment en què isqué de la ploma del falsari el text actual de la *Imperialis Prophetia*, ans sobretot de les passes que han portat a la situació actual dels coneixements, una de les quals és el descobriment d'un pre-text grec d'allò que també ha portat el títol de *Vasilographus*, amb la qual cosa ja tenim una de les claus de l'esmentada 'profecia': allò que l'original diu a favor de l'imperi i de l'emperador de Bisanci, en ésser traduït al llatí resulta ésser a favor de l'imperi i de l'emperador Romanogermànic, amb tota la seva repercussió en la lluita entre el pontificat i l'imperi en temps de Frederic II, l centre del segle XIII.

Però no ens avancem i intentem resumir els resultats d'aquell capítol inicial (8-25): en un primer estadi es succeïren les aproximacions entorn el text llatí, tornat a posar en circulació el 1856 per Charles Alexandre com a annex al seu estudi sobre els *Oracula Sibyllina Graeca*; Oswald Holder-Egger en publicà les dues versions llatines els anys 1890 i el 1905, completades amb els *Verba Merlini*; Franz Kempers parlà d'un previ text de base (Vorlage) tant per a la Sibilla com per als *Verba Merlini*, anomenat *Vaticinium Merlini*; i si Alexandre datava la Sibilla llatina de finals del segle XII, Holder-Egger atribuïa la versió llarga a després del 1250, Kempers l'avançava als anys anteriors a la meitat del segle XIII: tots hi veïen la mà de franciscans més o menys tocats de joaquimisme.

El 1957 s'encetava un capítol nou en aquesta recerca, el de les aportacions puntuals, que desencallaven tot l'avenç: és el cas d'Evelyn Jamison, que documentà en el ms. d'Oxford, Bodl.

Libr., Can. Lat. Class. 121, l'Eugeni, almirall del rei de Sicília, que segons el pròleg de la versió llarga hauria traduït del llatí al grec el dit text, de la mateixa manera el grec Doxa l'hauria traduït del caldeu al grec (512, líns. 4-6); ambdós haurien aprofitat l'ocasió per a completar el text amb afegitons; fins ara no s'ha trobat aquella traducció grega del caldeu, però d'altres aportacions puntuals han conduït a certs resultats, com és ara la identificació de fragments de la Sibilla Erithea Babilonica en escrits de mitjan segle XIII, per exemple, el fragment que Alexander Minorita reporta de la versió curta de la nostra Sibil·la en el seu *Commentum in Apocalypsim* (21); i no manca l'observació que el text d'aquesta profecia hauria estat constantment 'actualitzat' fins al temps de Lluís de Baviera (22).

La investigació, doncs, ha arribat al punt de preguntar-se si el nostre és un text unitari o d'al·luvió. L'autor afirma que cal provar de donar-ne una explicació unitària coherent i en cas de no arribar a cap resultat, emprendre el camí de la reconstrucció de fragments. De moment, hi ha una certa coincidència en la datació: el text curt seria dels primers anys 1240 (23 i 63) i el llarg del 1249 (19-20, 42 i 63).

Des d'aquest darrer any comença l'estudi de la tradició manuscrita (26-69), amb la constatació engrunada de les diferències entre el text donat pels manuscrits de cada una de les famílies. Segueix un tema molt interessant, sobretot tractant-se de profecies, i és el de les glosses marginals, que des del primer moment desclouen la significació de les formulacions obscures: l'autor constata que els lectors que han afegit glosses tractaven les expressions de la Sibil·la de la mateixa manera que tractaven els profetes de l'Antic Testament (49-50), un dels quals és ben conegut d'escriptors i glossadors, el profeta Daniel (51, nota 139); un altre camí que podria ajudar a desvelar l'enigma del text atribuït a la Sibil·la Eritrea és el d'analitzar amb quina companyia es troba el pronòstic sibil·lí en els manuscrits que l'han tramés; una part considerable és d'autors apocalíptics i joaquimites, però a mesura que passava el temps d'altres se n'interessaven, com Arnau de Vilanova i Angelo Clareno (54 i 66) i sobretot els humanistes del segle XV, que se la feren copiar perquè n'esperaven informació sobre el temps antic (68). Però ni les glosses ni la companyia d'altres autors en els manuscrits no desvelen l'enigma de la Sibil·la Eritrea, i l'autor es veu obligat a intentar d'altres camins (69).

L'estudi de les tres primeres referències anteriors al 1249 (les d'Alexander Minorita, Mateu de París i *Expositio super Sibillis et Merlino*) (70-141); dins aquesta darrera és esmentat de forma massa genèrica el casament de la infanta Constança d'Aragó amb l'emperador Frederic II, el qual, gràcies als cinc-cents cavallers que l'acompanyaren en aquell esdeveniment, es pogué consolidar com a rei de Sicília en els primers anys del segle XIII, segurament el primer pas en la relació entre la casa de Barcelona i l'Imperi entorn el regne de Sicília (92). Aquesta llarga anàlisi ha permès, certament, de percebre amb major claredat la veu de la nostra pronosticadora, però no d'arribar al seu origen ni al sentit del vaticini (338-343); també es pot donar per segur que la versió curta és la primitiva i que fou elaborada durant l'estiu del 1241; la llarga, en canvi, és resultat de reelaboració i ampliació dels pronòstics, de procedència franciscana, i reforça les expectatives escatològiques, revisió datable de la primavera del 1249. Llarga o curta, la Sibil·la Erithea no tingué text previ en altres llengües; el seu original és llatí i formula allò que era la posició dels papes del segle XIII, sobretot d'Innocenci III. El seu autor hauria d'haver estat un curial dels anys 1240.

Per això, el doctorand s'ha vist en la precisió d'endinsar-se, primer, en una anàlisi del text, frase per frase (162-343), i després a una recapitulació d'un dels corrents políticopastorals ben representats en la cúria papal de la primera meitat del segle XIII i determinants de la trajectòria de papes com Innocenci III i Gregori IX en els anys en què es preparava l'allunyament definitiu entre el papat i l'emperador d'Alemanya i l'acostament, per no dir entesa, entre Roma i la Casa de França (344-375); dos noms de cardenals podrien haver estat, si no els autors de la *Sibilla Erithea*, sí el punt de referència on trobar-lo: Raniero Capocci (360-362) i sobretot Johannes de Toledo (362-368). L'autor ha, doncs, deixat a l'ombra l'antiga atribució d'aquell vaticini a franciscans espirituals.

Per a nosaltres, el llibre és indispensable, si no per a entendre el món cultural que serví de marc a les reflexions d'Arnau de Vilanova que desembocaren en el *De tempore adventus anticristi*, sí, certament, per a comprendre la seva referència als pronòstics de la Sibilla. I ja que parlem d'aquest text arnaldià, cal dir que la còpia del manuscrit de Den Haag (La Haia), Koninklijke Bibl., 71 E 44, ff. 131v.-139v, intitulat *Determinationes profeunde de fine seculi*, amb l'incipit 'Constitui super vos...' (419), i repetit amb idèntics títol i incipit en el ms. de París, BN, lat. 14726, ff. 116r-125r (431), és, si no m'erro, l'acabat d'esmentar *De tempore adventus anticristi*; i si la referència a aquests dos manuscrits en la pàgina 54 va al text dels folis esmentats, he d'assenyalar que no es tracta del *Demysterio cimbalorum*, ans del que he dit i que res en la informació sobre els texts dels dos esmentats manuscrits (415-420 i 425-431) no hi indica l'existència d'un altre text d'Arnau de Vilanova que el *De tempore adventus anticristi*; el *De mysterio...*, en canvi, es troba a Cambridge, University Library, MM.I.16, ff. 33r-46v. i és correctament indicat en les pàgines 414-415.

Cal agrair al dr. Jostmann aquest important treball i felicitar-lo pels resultats obtinguts, perquè, de més a més, tot fa pensar que ens trobem a un pas de descobrir l'autor d'aquella tan important 'profecia' medieval, la Sibilla Erithea Babilonica. Enhorabona!

Josep Perarnau

Documents cabdals del Regne de Mallorca. I. Documents i compilacions legals. A). Els documents cabdals de la història de Mallorca. Assaig de classificació normativa, d'Antonio PLANAS ROSSELLÓ. B). *Regest de documents i de compilacions d'interès històric i legal des de la Conquesta del 1229 fins al Decret de Nova Planta del 1715*, d'Antoni MUT CALAFELL i Ricard URGELL HERNÁNDEZ, [Palma de Mallorca], Parlament de les Illes Balears 2003, 264 pp.

Documents cabdals del Regne de Mallorca. La història: governi autogovern de les Illes Balears, Francesc GARÍ i MIR (dir.), [Palma de Mallorca], Parlament de les Illes Balears 2003, 204 pp.

Documents cabdals del Regne de Mallorca. El Llibre del Repartiment i la documentació feudal, a cura de Guillem ROSSELLÓ BORDOY. Pròleg de Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, [Palma de Mallorca], Parlament de les Illes Balears 2007, 92 pp.

Només de començar, el crític ha d'acceptar que és tal la satisfacció que li produeix el fet de tenir a les mans aquests tres bells volums, que ell mateix tem que aquesta recensió no es converteixi de cap a peus en un ditirambe. Li caldrà, doncs, un bell esforç per mantenir viu el sentit de l'objectivitat. I el primer exercici d'objectivitat és el de donar la més àmplia enhorabona al Parlament de les Illes Balears i als seus responsables no sols per haver presa la decisió d'encarregar-ne la preparació, ans també pel revestiment ple de dignitat amb què han volgut presentar-los. De vera veritat, grans mercès i repetida enhorabona. No cal dir que la satisfacció hauria estat molt més gran si el títol del conjunt de l'obra hagués pogut ésser el de *Constitucions i altres drets del Regne de Mallorca*. Però la realitat és la que és, i tal com és ha d'ésser benvinguda i galejada.

La data de cada un dels tres volums indica l'ordre cronològic amb el qual han sortit de la impremta i, doncs, el que seguirem en la successiva presentació de cada un dels tres.

El primer crec que és el fonamental i és format per dues aportacions. La primera és una presentació doctrinal (l'autor en diu 'normativa') d'Antonio Planas Rosselló, *Els documents cabdals de la història de Mallorca. Assaig de classificació normativa* (10-29), en el qual es relacionen la pluralitat geogràfica de les tres illes amb la capacitat política dels qui hi han tingut poder normatiu des de la conquesta al 1715, ja que «el fet que, pel seu caràcter insular, el territori tengués caràcter discontinu, dificultà la cohesió políticoinstitucional del regne» (11). El cos d'aquest primer volum és la seva segona part, d'Antoni Mut Calafell i Ricard Urgell Hernández, *Regests de documents i de compilacions d'interès històric i legal des de la conquesta del 1229 a la*

Nova Planta del 1715 (28-261), la primera secció de la qual, sota el títol de *Documents individualitzats*, ofereix tres-cents quinze registres d'altres tants documents, quinze dels quals, que cal considerar els més importants, són transcrits íntegres, els núms. 4 (32-37), 7 (39-40), 17 (45-48), 30 (54-56), 36 (58-60), 39 (63-79), 40 (70-82), 46 (84-86), 63 (92-98), 66 (99-100), 65 (103-115), 94 (122), 98 (123-134), 130 (144-145) i 235 (184-191). La segona secció d'aquesta segona part és dedicada a les *Compilacions legals* (221-261), de cada una de les quals són globalment descrits els manuscrits que la contenen, bo i distingint entre les branques de transmissió textual, que, per exemple, en el *Llibre de franqueses i privilegis del Regne de Mallorca*, la seva transmissió textual dibuixa tres famílies, però el text original seria el del manuscrit ara propietat de la família Pueyo, Marquès de Campofranco, a Palma de Mallorca (333-231); són altres compilacions legals les *Leges palatinae*, l'original de les quals és a Brussel·les, BRoyale Albert I, còdex 9.169, I la traducció catalana a Madrid, BN, 951 (231-232); el *Llibre del consolat de Mar de Mallorca 1385*, de Mallorca, Monestir de La Real. S. L. 125 (232-233); el *Llibre de privilegis del Mostassaf i de l'executor*, de l'ARM, còdex 26 (233); el *Llibre d'En Pere de Sant Pere* (o *Llibre d'En Sant Pere*), ARM, còdex 2 (233-234); el *Llibre del Sindicat de fora*, ARM, còdex 15 (234-235); el *Llibre de la confraria de sant Jordi*, ARM, còdex 21 (235-236); el *Llibre del regiment de sort i de sac*, ARM, còdex 11 (236-237); el *Llibre del mostassaf*, ARM, còdex 71 (237-239); el *Llibre d'En Rosselló*, ARM, còdex 3 (239-241); el *Llibre de la cadena*, d'Eivissa, AHM d'Eivissa, XVIII-1 (241-242); el *Llibre d'Ordinacions del Regne de Mallorca*, ARM, còdex 22 (242-247); el *Sumari i repertori de les franqueses i privilegis del Regne de Mallorca*, ARM, còdex 36 (247-250); el *Llibre vulgarment dit del honorable mossèn Johan Abelló*, ARM., còdex 9 (250-251); el *Capítols dels magnífics morbers del present Regne de Mallorca*, ARM, còdex 70 (251); el *Llibre Verd*, ARM, còdex 12 (252); el *Llibre vermell*, Ciutadella de Menorca, AHM (252-254); el *Llibre del veguer de la ciutat de Mallorca*, ARM, còdex 42(254-255); el *Llibre de la taula de la Universitat i Regne de Mallorca*, ARM, còdex 76 (455); el *Llibre de privilegis i cartes reials del Regne de Mallorca*, ARM, còdex 31 (256-257); la *Recopilació de les franqueses i dret municipal de Mallorca*, ARM, còdex 33 (257-259); els *Capítols e ordinacions fetes per lo ofici del Mestre de Guayta*, ARM, còdex 64 (259-260); I les *Ordinacions y sumari dels privilegis, consuetuts y bons usos del Regne de Mallorca donats a la estampa per Antoni Moll, notari, síndich i archiver perpètuu de la Universitat de dit Regne*, edició de Mallorca, 1663, en foli (260-261)

El segon dels volums dona una visió diacrònica de la vida del Regne de Mallorca en quatre moments, encarregats a altres tants especialistes: Román Piña Homs exposa l'*Arquitectura políticojurídica del Regne de Mallorca* (11-45), interessat a presentar l'encaix dins una entitat política única de terres tan diverses com les que es troben ente l'illa de Formentera i el comtat de Cerdanya, entre les tres illes més grans entre elles i en la de Mallorca entre Ciutat i Part Forana; segueix Pau Cateura Bennàsser, *Els segles XIII I XIV*, que ha de fer encaixar dins els regnes i terres de la Corona catalanoaragonesa la situació sota Jaume I, sota els reis de la dinastia privativa i sota la clara integració dins la Corona unitària (47-81); Maria Barceló i Crespi ens presenta *El segle XV* (85-125), en el qual, ultra el fet socialment important de la revolta forana, tingué un pes específic la cultura dels arquitectes, dels autors de portolans, d'un primitiu humanisme directament vinculat a la cort del rei Alfons Trastàmara a Nàpols i de les manifestacions d'un lul·lisme que desembocà en la creació de l'Estudi General Lul·lià; i Josep Juan Vidal, *Les institucions de les Illes Balears. De l'adveniment de la Casa d'Àustria a l'època constitucional* (127-165): l'entitat jurídica Regne de Mallorca continua, però en situacions tan diverses com la dels segles XVI i XVII, sota els reis per principi confederals com foren sempre els Habsburgs, la del segle XVIII sota reis centralistes com foren sempre els francesos i la diversitat d'integració política dins l'Imperi anglès amb la continuïtat en l'estructura administrativa interna a l'illa de Menorca. El Rosselló, la Cerdanya, el Conflent, el Vallespir i el Baridà han d'ésser oblidats perquè des del 1659 ja no pertanyen (ni pensar-hi) al Regne de Mallorca, sinó al de França, cada vegada més implacable. El darrer capítol, sobre l'*Estat contemporània (1808-1983)*, recau tot sencer fora els límits d'aquest anuari. Cal dir que tant o més ric que el text dels autors, d'autoritat científica reconeguda, és l'aportació dels arxius o dels museus, que pro-

porcionen pàgines d'il·lustració de gran categoria, encara que hom no acabi de veure per quins set sous el «Fragment inicial del *Regiment de sort i sac* per a l'elecció dels càrrecs públics» sigui una pàgina escrita en hebreu i, si no m'erro, reproduïda cap per avall (40).

El terç i darrer, després de les corresponents pàgines prologals, més o menys polítiques, ens ofereix un autèntic present sota el títol de *El Llibre del repartiment i la documentació feudal*, sota el qual tenim alguna (o més d'una) de les tres versions lingüístiques (àrab, llatina o catalana) en què s'és conservat el tamble conegut com a *Llibre del rei* i és el «primer llibre cadastral» (15), que reproduïx la distribució de les propietats fetes pel rei en la seva porció (la meitat de l'illa) entre els qui, formant part del seu propi cos d'exèrcit, col·laboraren amb ell en la conquesta; l'interès, però d'aquell primer cadastre no es pas fiscal, ans, tal com el dr. Rosselló precisa, el «d'obtenir informacions toponímiques, antroponímiques i sòcio-professionals islàmiques» (27), poc anteriors a la conquesta o «de la població mallorquina musulmana» (28) mitjançant l'anàlisi dels diferents topònims. Abans d'arribar a l'objectiu, l'autor ens ha informat dels estudis de llengua àrab a Mallorca els segles XIX i XX (15-22) i ens ha presentat cada un dels exemplars que ens han transmès el dit llibre: el llatí aràbic, potser datable del 27 de juliol del 1230 (27 i 33) (ARM, s/n); el català (ARM, cod. 18), el llatí (ARM, cod. 19), el també llatí de l'ACatM, núm. 3.401; i el també llatí de Barcelona, Arxiu Reial (ACA), 26 (35-45); els tres darrers són qualificats de 'repartiments sinòptics' i particularment analitzat el darrer (46-51), d'esquema paral·lel al del còdex català (36-41). Atesa la importància que tenen els topònims en el present estudi, tenim en les pàgines 57-72 la llista d'aquests en tètrapa: la primera columna dóna la grafia repartimental de les quatre-centes noranta-cinc denominacions documentades; la segona, la transcripció actual en caràcters llatins; la terça, la traducció catalana actual; i la quarta, la qualificació o classificació, d'acord amb els mecanismes de formació que generaren toponímia (57). Segueixen les pàgines dedicades als altres documents complementaris, entre els quals destaca la *Remembrança de Nuno Sauc*, recentment identificada a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Vària*, 455, repartiment paral·lel del del rei per a la porció del dit noble (75-81). El resultat dóna que el major nombre de topònims, gairebé un 20%, pertany als noms clànics o de família, seguits pels antropònims, els no definits, els geogràfics i els arquitectònics, que s'acosten a l'onze per cent (85).

No cal dir que, vists en el conjunt dels tres volums, els *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, hem d'estar sincerament agraïts al Parlament de les Illes Balears pel conjunt documental i pel conjunt d'estudis que ha posat a les mans dels estudiosos. Serà més fàcil d'arribar a les fonts, que permetran de clarificar qüestions, si no discussions, tothora obertes; en podria ésser mostra la frase del darrer testament del rei Jaume I, sobretot a Mallorca, Pare de la Pàtria:

«...quando ipse Dominus et Redemptor noster nos ad se vocare voluerit ab hac vita animam nostram ei (sic! et?) Salvam reddere possimus et taliter de bonis nostris disposerimus ut per ipsam dispositionem nostram custodiamus filios nostros et homines nobis subiectos a dissensione ac divisione et quod non possint inter eos dampna vel contrarietas aliquo tempore suboriri, immo, si aliquis vel aliqui voluerint divisionem mittere aut dissensionem inserere in regnis nostris et dominationibus nostris, ipsi filii nostri sint in unum cum hominibus suis, ita quod possint se ab eo et ab eis deffendere qui nolent recipere ius ab ipsis; necnon etiam et attendentes quod omne regnum in se divisum desolabitur, secundum quod ipse Dominus in Evangelio testatur, idcirco Nos, utentes verbis ipsis, volumus in quantum possumus de facto nostre anime et de regnis et terris nobis adeo (sic! a Deo?) collatis taliter disponere, divina gratia suffragante, quod in posterum non valeant desolari» (71: 26 agost 1272).

Ai, pobre rei Jaume I! Si hagués viscut només deu anys més, hauria vist com havien anat les coses en la Croada contra Catalunya, en la qual el seu fill fadristerne, Jaume II de Mallorca, oblidant el manament testamentari del seu pare, es posà contra la pròpia casa i els regnes i terres, als quals es referia Jaume I, 'valuerunt esse desolati' per una guerra portada des de fora.

En sentit invers i sense que això signifiqui, ni de lluny, una crítica, a mi personalment m'hauria complit que els dos darrers documents de la dinastia emfítentica de Mallorca (tenien per'), haguessin estat publicats complets i no només en regest: són els que porten els números 149, del 1340 (152), i el 236, del 1409 (191-192): hauria estat una manera de manifestar el respecte que, ni que només fos pel seu origen, mereixia aquella branca de la Casa dels Comtes de Barcelona.

Repeteix: enhorabona i grans mercès per aquests tres bells volums!

Josep Perarnau

Raimundus Lullus. An Introduction to his Life, Works and Thought. Edited by Alexander FIDORA and Josep E. RUBIO. Contributions by Óscar de la CRUZ, Fernando DOMÍNGUEZ, Jordi GAYÀ, Marta M. M. ROMANO and Josep E. RUBIO. Translated by Robert D. HUGHES, Anna A. AKASOY and Magnus RYAN (Corpus Christianorum, 214; Raimundi Lulli Opera Latina-Supplementum Lullianum, tomus II), Turnhout, Brepols 2008, XIV + 564 + 61 pp.

Sense cap mica de dubte, aquest volum representa una novetat i tant els editors com els col·laboradors i la mateixa editorial són dignes de sincera enhorabona i no els mancarà la nostra.

Tal com diu la introducció, «el nostre objectiu prevalent ha estat, de fet, el de cridar l'atenció i projectar llum sobre el pensament de Ramon Llull per als lectors de l'edició de les *Raimundi Lulli opera latina*, lectors que, sense cap dubte, desitgen veure la filosofia de Ramon Llull col·locada en el lloc que li correspon dins el context medieval» (X).

Per a això, els editors i l'editorial han projectat un volum, en el qual el lector pogués trobar la informació que necessita sobre la vida (F. Domínguez i J. Gayà) i les obres (F. Domínguez) de Ramon Llull (3-242) i la relativa al seu pensament, començant amb un capítol dedicat a l'art (J. E. Rubio) i seguint amb els tres que tracten successivament del reialme natural (J. E. Rubio), del de l'home (M. M. M. Romano i Ò. de la Cruz) i del reialme diví (J. Gayà).

He de suposar que des del moment que tant els responsables de l'obra com l'editorial es consideren satisfets del seu producte, el crític hi té poc a dir, sobretot tractant-se d'un objectiu que sembla limitar-se bàsicament a una informació dels possibles lectors de les edicions del «Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis» de Brepols.

Per això, crec que és millor indicar allò que, segons el lleial saber i entendre del crític, caldria assegurar en possibles futurs intents sintetitzadors de la biografia o del pensament de Ramon Llull.

Quant a la biografia, si uns quants anys abans potser no era necessari de dir-ho, és possible que avui sigui indispensable de recordar que tota la història de Ramon Llull, començant per la participació del seu pare en la conquesta de Mallorca sota Jaume I, té un marc políticoreligiós ben clar: el de la cristiandat. La conquesta de Mallorca consistí en la reintegració de l'illa dins l'Occident Medieval Cristià (després seguirien les altres dues: Eivissa i Menorca) i que tota la vida de Ramon Llull estigué emmarcada dins aquell món mental, jurídic i polític, dins el qual ell mai no se sentí espiritualment estrany ni despapat; situació que comportava simbiosi o un aiguabarreig entre els plans civil i eclesiàstic i es manifestava en tres extrems: 1) la societat era pastada amb manifestacions cristianes que la configuraven tota, des de les hores de cada dia escandides amb el toc de campanes al començament, al migdia i a l'acabament del dia, passant pels dies de la setmana, amb la festa del diumenge i d'altres entre setmana, fins als mesos de l'any, amb les qualificacions de certes temporades (Advent, Quaresma) i de les grans festes (Pasqua i dies sants, Nadal i d'altres: Ascensió, Corpus, Assumpció i Puríssima, Sant Josep, Difunts); 2) les poblacions eren entitats jurídiques dels cristians, extrem més tangible en les ciutats, categoria reservada a les seus episcopals (per això, Elna era ciutat i Perpinyà només vila)

i, quan hi havia grups de no cristians, aquests constituïen entitat independent, fins i tot amb murs que la separaven de la ciutat-marc (a Girona el Call i els seus murs són encara visibles i a Mallorca ben coneguda la zona: el Consell de Cent de Barcelona no tenia cap autoritat damunt el call jueu, que depenia directament del rei); 3) l'entitat política suprema era un estat tan confessional que, per exemple, les *Constitucions i altres drets de Catalunya*, darrera edició, del 1704, comencen amb el títol I, *De la sancta fe catbòlica*, les prescripcions del qual omplen les pàgines 7-36.

Dins aquest conglomerat d'estrats civils i eclesiàstics trobem moments que ara difícilment diuen res al lector i que, en canvi, en aquell moment eren configuradors de tota una vida, com és, per exemple, el documentat per la miniatura del *Breviculum*, en la qual un bisbe (el de Mallorca), imposa a Ramon Llull l'hàbit de penitent. L'acte no és esmentat en la *Vita coaetanea*, però, en canvi, era tan important que fins i tot l'artista de les dites miniatures el té ben en compte quan en les anteriors ha pintat Ramon Llull amb llampant vestit vermell, que el distingeix de tots els circumstants, i en canvi des d'aleshores és dibuixat amb el color del dit hàbit: el canvi de color respon a un canvi que repercuteix en la col·locació dins la societat: des d'aleshores Llull ja no serà un mercader, ans un ,homo de paenitentia', semblant a un terciari franciscà, sense però ésser-ho, tal com els jurats de Mallorca escrivien al cardenal Francisco Ximénez de Cisneros a començaments del segle XVI. En el nostre llibre, a la pàg. 42, allò que atrau l'atenció de l'autor és la possible presència de la dama, per a la qual un cert temps abans Llull escrivia poemes amorosos, no, en canvi, la certificació institucional d'un nou camí de vida, que es mantindrà fins a la mort.

El 1291, per a Ramon Llull, com per a tota la cristiandat oriental i occidental, fou un ,annus horribilis' per culpa de la caiguda de Sant Joan d'Acre el maig del dit any: els cristians ja no tenien ni un pam de terra a Palestina; tots els països del Nord de la Mediterrània se sentiren amenaçats i l'agost següent, el mateix papa s'adreçà oficialment a tota l'Església amb dues lletres en les quals demanava tota mena d'ajut, espiritual i material, per a la reconquesta de Terra Santa. La situació és recordada en les pàgines 70-72 amb referència als dos títols que Llull escriví en aquella ocasió: «...per primera vegada Llull tractava... de l'ús de la força per a encarrar-se amb infidels, una opció que en obres anteriors, ell havia refusada de forma decidida», tal com demostraria el *Llibre de contemplació*, cap. 112/2: per tant, Llull era un baliga-balaga, al grat del vent que bufa des de les altures, en un punt tan important com el de l'ús de la violència envers els infidels. És de doldre que el punt de referència hagi estat el cap. 112, dedicat als cavallers, quan l'encertat hauria estat el 264, síntesi de la teologia de la missió cristiana, on repeteix amb tanta de força com havia fet en el *Llibre contra Anticrist*, que la dita missió ha d'ésser continuació de la de Crist i dels Apòstols i que qualsevol violència la desnaturalitzaria com a missió cristiana (núms. 2 i 19), però alhora recorda en el núm. 21 que és lícit de defensar-se amb la força sempre que l'infidel intentés de destruir el poble dels fidels: això és allò que arribà en la caiguda de Sant Joan d'Acre, en què tota la Cristiandat, oriental i occidental, es veié amenaçada en la seva mateixa existència (i no haurien passat cent-cinquanta anys abans que caigués Constantinoble: tenien raó de témer!). L'aplicació de la hipòtesi de l'atac a la mateixa existència del poble cristià era confirmada per les dues lletres oficials de Nicolau IV l'agost del mateix 1291 demanant l'ajut de tota la cristiandat, en particular el de totes les províncies eclesiàstiques, que s'havien de reunir en sínode per precisar les formes de l'ajut (cf. «ATCA», XXV (2006), 479-506, en particular 491 ss.). Sigui'm permesa una darrera observació: només l'existència de la cristiandat i la idea que aquesta entitat existia i era operativa permet d'entendre l'empresa de les croades, darrere les quals hi ha el convenciment que l'Islam formava un bloc més o menys compacte i la cristiandat un altre, i així era possible de pensar en un xoc violent d'ambdós blocs, un dels quals n'hauria de resultar malmès, per no dir esclafat.

Justament una croada, aquesta vegada contra Catalunya, és allò que sofrí el nostre país entorn el 1285 com a conseqüència d'haver-se implicat i beneficiat de les Vespres Sicilianes: la Santa Seu, que es considerava sobirana eminent del regne de Sicília, França, tant la del Regne de França com la del Regne dels Anjou (Provença-Nàpols-Sicília), i el Regne de Mallorca s'a-

liaren contra el nostre rei Pere el Gran a fi de destronar-lo i substituir-lo, no pas pel seu germà fadrister, Jaume II de Mallorca, que hauria pogut presentar tots els drets (de la Casa de Barcelona, per una banda, de col·laborador dels aliats contra el seu propi germà i la seva pròpia Casa, de l'altra), ans per un dels prínceps Anjou, que fou coronat rei de la corona catalanoaragonesa, a manca de millor, amb un barret de palla, tal com, mofeta, narra Bernat Desclot. Un dels episodis d'aquella situació de guerra fou la defensa amb nova ocupació de l'illa de Mallorca per l'hereu de Pere el Gran, Alfons el Liberal (1285-1291). Quan, sota el pontificat de Bonifaci VIII (1294ss.), començaren els passos de pau entre les dues bandes, una de les bases de l'entesa fou el retorn de cada terra al rei que la posseïa abans de les Vespres i en virtut de les exigències de pau, Jaume II, comte de Barcelona i rei d'Aragó i de la corona d'Aragó, retornà Mallorca al seu oncle, Jaume II de Mallorca: era el 1298; un any després, cap al final de primavera o començ d'estiu del 1299, devien arribar a París i a Ramon Llull informacions sobre la política aplicada pel nou rei a les seves illes, la de suprimir totes les institucions que, durant els anys de recent ocupació, havien col·laborat amb els comtes de Barcelona Alfons el Liberal i Jaume II de Catalunya; i Llull, que a París ja hi tenia avançats els *Principia philosophie complexa*, tal com ell mateix diu en el colofó del tractat, tallà de cop la redacció de l'obra i ,preoccupatus per studium arabicum - capficat per l'Estudi aràbic' [és a dir, Miramar]), se n'anà corrents a Mallorca; no pogué parar la sentència de mort contra Miramar, Jaume II de Mallorca se'l vengué tot seguit al monestir de La Real i aquest fou el final, no massa gloriós, de Miramar, a mans del mateix rei que, essent encara només príncep, l'havia volgut fer néixer.

El capítol sobre les obres possiblement defineix més que cap altre les característiques del llibre: hi predomina clarament el resum de cada un dels títols, completat per unes indicacions bibliogràfiques clarament limitades a indicació d'alguna de les edicions del text, que només excepcionalment conté informació sobre manuscrits. Dic que possiblement defineix el sentit de tot el llibre, perquè el resum doctrinal de cada un dels títols ens porta al precedent que és *Les obres autèntiques del beat Ramon Llull* de Joan Avinyó, del 1935, saltant cap enrere per damunt els dos inventaris més recents de Erhard Wolfram Platzeck i d'Anthony Bonner, en els quals la informació complementària és immensament més completa. Diria que aquesta és la dada deduïble del segon capítol: tant ell com el llibre que el sosté són destinats a informació general, no a facilitar el treball d'estudiosos i molt menys el de recercadors.

Som arribats a la, més que secció, segona part del llibre, dedicada al pensament. No sé si m'equívoco, però des de les primeres pàgines d'aquesta segona part he tingut la impressió que el possible lector, que s'hi acostés a fi d'informar-se sobre el pensament de Ramon Llull en sortiria amb la idea, si no ja amb el convenciment, que ,pensament de Ramon Llull' i ,Art de Llull' són conceptes sinònims, cosa que em sembla poc exacta, perquè la gran obra de mestre Ramon, el *Llibre de contemplació* amb tota la seva magnitud, és anterior a l',Art': ni en els darrers capítols, en els quals certament es serveix de lletres per designar conceptes, no he sabut trobar ni un cas de ,càmera' (aquesta seria la prova de la presència de l',Art'), que, en canvi, sí que es troba, per exemple, i d'un cap a l'altre de l'obra, en el *Llibre del Gentil i dels tres Savis*; i aquesta situació es repeteix en un dels darrers llibres de Llull, el *Liber de civitate mundi*. És veritat que tant de *Contemplació* com de *Civitate* se'n pot deduir o és equivalent a la doctrina que es troba darrere la primera figura de l',Art', però això no condueix a cap altre conclusió que a la d'haver d'afirmar que hi ha en Llull una gran doctrina bàsica sobre tota la creació/recreació i que aquest cos de doctrina té personalitat pròpia, sense que pugui reduir-se a l',Art'.

I aquesta pot ésser la raó, per la qual els successius capítols de la segona meitat del llibre que ens ocupa no es troben doctrinalment relacionats amb la doctrina bàsica pre-Art, a la qual m'acabo de referir en el paràgraf anterior. I amb això no vull dir de cap manera que les exposicions sobre la doctrina lul·liana sobre els móns material o humà no tinguin importància tant en ells mateixos com en el pensament lul·lià; dic només que en Llull no es pot ni pensar o hipotitzar que sigui encertada una exposició de la doctrina sobre el món o l'home no vista en la seva vinculació amb l'Ésser.

Anem a la darrera pàgina, que resumeix en tres punts la doctrina de mestre Ramon sobre l'Encarnació: formació del cos de Crist, creació de la seva ànima i la unió d'aquesta amb la humanitat. No em puc estar de recórrer la *Quaestio* 96 de la *Disputatio beremitaie et Raymundi super aliquibus dubiis quaestionibus Sententiarum magistri Petri Lombardi*, on l'autor afirma el següent: «...finis recreationis ante fuit conceptus quam fuit recreatio, et Filius Dei, qui ipsum finem concepit et voluit, sic et multo melius preparavit et ordinavit omnia pertinencia ad recreacionem a principio usque ad finem» («ATCA», XXV (2006), 225, líns. 46-50): hi hauria hagut, doncs, quelcom de previ, una idea mental, abans i tot que aquesta s'hagués traduït en un paràgraf o en un esborrany de plànol, on ja hauria entrat la Mare i la seva Immaculada Concepció. Aquest és, si no m'erro, el resum de la doctrina de Llull sobre l'Encarnació del Verb.

L'intent de posar a l'abast d'un públic no especialitzat, però demogràficament nombros, una obra informativa sobre vida i obres de Ramon Llull i sobre aspectes diversos del seu pensament ha d'ésser cordialment saludada sobretot allí on, essent per ventura l'única presentació global disponible, per força ha d'ésser la millor; li augurem, doncs, un bon nombre de lectors, amb la seguretat que en futures edicions es corregiran possibles deficiències.

Josep Perarnau

Ramon LLULL, *Llibre de la disputa del clergue Pere i de Ramon, el fantàstic - Llibre de la Ciutat del món*. Introducció, traducció i notes a cura de Lola BADIA. Edició bilingüe (Traducció de l'obra llatina de Ramon Llull, 2), Turnhout - Santa Coloma de Queralt, Brepols - Obrador Endendum 2008, 288 pp.

Sota aquest títol tenim el text original i, com a novetat, la traducció catalana dels dos escrits dels darrers anys de l'autor, la *Disputatio Petri clerici et Raymundi Phantastici* (1311) i el *Liber de civitate mundi* (1314), els quals, tot i la proximitat cronològica, responen a dos moments personals ben diversos, el de la discussió entorn la consagració de la pròpia persona i activitat a ideals que res no tenen d'egoistes, i el de la possibilitat de trobar una esclatxa per on fer compartir els tals ideals pels reis i els personatges influents del regne de Trinària, un cop havia desaparegut qui fins poc temps abans havia estat l'oracle per al rei Frederic III de Sicília i per a l'alta societat illenca, mestre Arnau de Vilanova.

No sé si ha estat percebuda i, en cas d'haver-ho estat, no sé si ha constituït d'alguna manera un dels objectius de la present edició la de subratllar la coherència profunda que relaciona els temes dels dos escrits lul·lians, el de la crisi indissimulable de la ,cristiandat' ja en el pas del segle XIII al XIV. La discussió entre En Pere Panxacontent i En Ramon Somiatruites ens dóna la confrontació viscuda pels dos interlocutors, i per tants d'altres de llurs contemporanis, entre les impositcions d'una societat en gran part només de nom cristiana, i les valors d'una vida cristiana segons l'Evangelí, la de qui s'ha jugat el tot pel tot després del moment de la seva conversió.

En Pere Panxacontent és un bon ,spècimen' del cristià sociològic, que pel fet d'haver nascut en una societat oficialment cristiana i d'haver rebut el baptisme, segueix uns camins de vida ja determinats i que, essent clergue, li permeten, per exemple a través dels estudis universitaris, aspirar a llocs més o menys elevats i a prebendes més o menys redditícies; i ell ha optat per aprofitar les ocasions que aquella situació li oferia en safata, vida que, en canvi, revolta fins a les entranyes més sagnants En Ramon Somiatruites, conscient de la profunda contradicció que potser (i que en tants de casos, tant d'homes com de dones, de fet existí) entre ,fer carrera' en el món eclesiàstic i ésser aquell ,verus fidelis', que Arnau de Vilanova dibuixà en l'*Alphabetum catholicorum*, i al qual el mateix Ramon Llull dedicà un llibre programàtic, el *De primera e segona intenció*, i de més a més dibuixà en el protagonista del romanç *Blanquerna*. En Pere Panxacontent era el resultat d'una societat oficialment cristiana i En Ramon Somiatruites era el resultat d'una conversió personal i de la coherència de tota una vida amb la seva ,topada' amb Jesús

crucificat. Aquella contraposició era d'una o altra manera constantment viscuda i soferta en aquella ,cristiandat', ni que només fos per mitjà de l'escàndol intuït per tanta gent del poble davant la forma de viure de tants que s'havien encimbellat als llocs més alts de la jerarquia eclesiàstica i que, per tant, havien d'ésser mostra de vida cristiana. Llull sabé captar la vivesa del moment i de la seva contradicció i la perpetuà en el *Phantasticus*.

Una situació deplorable per a tothom, fora dels qui se n'aprofitaven —i eren moltíssims— (pensem només en els mercaders que s'enriquien llogant la percepció de delmes, primícies i altres emoluments eclesiàstics i en els eclesiàstics que les llogaven), tan luctuosa que fins i tot provocà les exclamacions inconsolables de totes les virtuts, tant de les ,virtuts' divines, que des del primer moment Ramon Llull ha identificat amb Déu mateix en el *Llibre de contemplació*, com de les virtuts humanes, teològals o morals que fossin, que provocà l'èxode de totes elles del món present en el nostre *Llibre de la ciutat del món*, com també provocà les corrues de gent que el mateix Llull havia pogut veure més d'una vegada, emigrants en bloc d'una població empestada o amenaçada de convertir-se en camp de batalla. Els clams de les virtuts explicant llur èxode de la ,ciutat del món' són la descripció de la misèria moral col·lectiva, que s'amagava sota el cobertor jurídic i institucional de la ,cristiandat'. També en aquest cas, Llull sabé copiar una situació col·lectiva insostenible i ens en féu arribar la seva versió en el llibre que ara ens ocupa, on en diverses ocasions ell no sols diu (i no és la primera vegada) que «tota civitas mundi est in malo statu et perverso posita» (198/10/3), ans encara posa en la boca de virtuts divines (és a dir, de Déu mateix), que la situació és mereixedora de ,magnam vindictam', d'una gran venjança (224/34; 226/38/3final; 230/42/3final; 238/49/3 final; 246/56/3 final; 252/63 i etc.).

Però en una decisió presa conjuntament per totes les Qualitats Entitatives Divines, cada una de les quals i, no cal dir el conjunt, és Déu, el desig de Misericòrdia, Gràcia, Humilitat i Pietat (258-274) pesà més en la decisió del conjunt, la que la Justícia «non destrueret dictam civitatem mundi et quod septem virtutes... reverterentur in civitatem mundi et ipsam repararent et peccata a civitate expellerentur...»: la història humana, per tant, podia continuar (276/92). Aquest és el punt distintiu de Ramon Llull: un altre català, absolutament contemporani, Arnau de Vilanova, quinze anys abans, havia llençat amb el *De adventu anticristi*, al bell mig de la intel·lectualitat europea la tesi del final de la història humana amb el pronòstic que entorn el 1365 haurien començat els esdeveniments finals (els ,Novíssima/Novíssims') amb la vinguda de l'Anticrist; i un segle més tard, encara un altre català, el futur sant Vicent Ferrer, s'esgargamellava per Europa anunciant que s'havia acabat el temps de l'espera i que el temut Anticrist i amb ell la fi del món, estava per arribar ,tost, tost e ben tost', perquè la càrrega acumulada de totes les maldats possibles no permetia de superar la decrepitud de la nissaga humana: la ,cristiandat' havia fracassat en la seva missió d'afaiçonar una societat cristiana i, doncs, no tenia ni la raó ni les forces per a sobreviure. Llull no ens diu en què basa la seva previsió de supervivència: només ens diu, tal com acabem de llegir, però sense explicar-nos-ho, que les ,virtuts' tant morals com teològiques tornarien a la Ciutat del Món, i que maldarien a fi que el mal i el pecat en fossin expulsats, car altrament cap de les quatre Virtuts, que han advocat per la supervivència, tindria camp on treballar i manifestar-se, tot i que la Pietat confessa que «ja no pot més i que, com l'oli damunt l'aigua, la impietat neda damunt, sobretot de les autoritats» (274-275/90).

Una paraula pot connectar els dos texts del present llibre: en el pas del segle XIII al XIV, la cristiandat és farcida de Peres Panxacontents o de cristians que anhelan ésser-ho (i són els que donen el to en la societat dita cristiana) i en canvi els que de debò es comporten com a cristians són marginats i, damunt, bescantats i avilits, almenys com a somniatruïtes.

En un llarg estudi introductor (13-89) l'editora, seguint Roger Friedlein (16-17), ens recorda que els nostres dos escrits són presentats en forma de diàleg, en els quals l'autor, Ramon Llull, parla com a personatge de ficció (13) i on «l'alternança dels interlocutors és sobretot una eina expositiva i dialèctica» i «l'Art s'hi situa al rerefons i la forma dialògica guanya la partida» (16). Els dos opuscles responen a moments, darrere els quals hi havia en joc aquell valor que Ramon Llull considerava fonamental, el de la coherència de l'ésser humà en la Primera

Intenció, tant a fi de clarificar el sentit de la participació en el Concili de Viena rere el *Phantasticus* (45-69), com en la perspectiva i sentit de la presència cristiana en el món després de constatar el fracàs de la ,cristiandat' a Sicília el 1314, rere el *De civitate mundi* (69-87), on el darrer agafador és la fe en l'actuació de les ,virtuts' divines a través dels autèntics cristians en un món que està en mal estament ,et adhuc timendum est de peiori': Déu és l'única cosa que no falla.

I ací, si no m'erro, ens tornem a trobar amb Arnau de Vilanova, de forma que cada un dels dos (Arnau i Ramon) en surt identificat; en un cert moment de la *Disputa entre Pere i Ramon*, aquell deia clar i net que l'imminent Concili de Viena no s'havia de pronunciar a favor de la conversió dels infidels, perquè «quando Deo placuerit, infideles ad viam veritatis reducet» (170/118); un parell o tres d'anys més tard, a Sicília es repetia la mateixa tesi, i de forma més explícita: «... negligunt me [fidem christianam] praedicare et declarare infidelibus, dicentes: ,Non oportet praedicare atque declarare fidem eis', dicentes quod ,Quando placebit Deo, ipse convertet omnes infideles ad sanctam fidem catholicam'» (196/9/5 líns. darreres): precisem: baixant de París a Viena En Pere, coneix aquella tesi; a Sicília, En Ramon la retreu a uns inno-minats, que ell acusa d',injusts i mandrosos': a París, Arnau de Vilanova hi havia publicat (i de quina manera!) i defensat el *De adventu anticristi*, i a Sicília havia tingut a cor què vols tot el temps i avinentesa d'exposar el seu pensament. I un dels punts, en què ell s'havia reafirmat en defensar el dit *De tempore...*, era justament el relatiu a la seva poca valoració de la croada, i ho feia amb aquesta reflexió:

«...illud tempus, in quo plenitudo gentium ingredietur ecclesiam, est tempus centenarii quarti decimi a Christi nativitate, quod centenarium incoabit quando finietur computatio presentis anni, quo ecclesia numerat annos Domini mille trecentos... Cum, igitur, iam nobis emergat tempus plenitudinis gentium, in quo, secundum testimonium Christi predictum, tenebit secure populus fidelis possessionem terrene Hierusalem...» («ATCA», VII-VIII (1988-1989), 163-164, líns. 1276-1286).

Era, doncs, tesi d'Arnau de Vilanova que en l'imminent segle XIV (i tant el 1311 com el 1314 ja feia uns quants anys que el nou segle s'havia encetat) cauria en el rellotge de la història l'hora en què, per lliure decisió de Déu, tocava la possessió definitiva de Jerusalem i l'allau imparable dels pobles entrant tots en l'Església, el ,tempus plenitudinis gentium', que l'any 1300 ja era a l'albada. Si, doncs, per a Arnau de Vilanova aquesta era la perspectiva imminent, quin sentit tenia perdre el temps muntant a escala europea una gran xarxa de preparació de missioners? I ací trobem la contraposició dels camins entre Arnau i Ramon; uns quants anys més tard, Joan de Rocatalhada, que volia convertir Lluç en la seva Minerva, n'havia de desistir perquè aquest havia estat insensible al significat del curs de la història (evidentment, al sentit de la història proclamat pels ,profetes' espirituals i escatològics, del tipus del nostre mestre Arnau de Vilanova i Vicent Ferrer). Ramon Lluç opta a favor del sentit normal de la història humana, no espera des de Dalt grans trasbalsos en el seu desplegament i segueix creient en l'acció constant de Déu en ella.

Tenim, doncs, davant els ulls un llibre important per haver-nos fet més accessibles dos texts, que, per allò que n'acabem de dir, són realment importants en ells mateixos. Si en el primer tenim una mostra d'allò que significa muntar la vida per la primera o per la segona intenció (o per una de tantes de possibles), el segon ens fa entendre el fons del pensament lul·lià en veure tota la realitat material i humana com a reflex i efecte de cada una de les dignitats de Déu o, dit d'altra manera, ens ofereix en safata una forma enginyosa d'explicar que cada realitat d'aquest món té la seva basa en la Realitat Total representada per cada una i pel conjunt de les Dignitats divines, aplegades en el concepte de Déu Unitrí.

Però hi ha quelcom més: el conjunt d'estudi introductor, text llatí i traducció catalana de cada un, més els complements de les pàgines 93-106, són projectats en bloc unitari damunt el comerç internacional servint-se de la xarxa de possibilitats que l'editor belga Brepols s'ha creat

per a fer conèixer les seves publicacions, començant per l'indispensable 'Corpus Christianorum' amb totes les seves branques; i, si no m'erro, això vol dir que el producte que hom llença des de Catalunya és de la qualitat dels productes que llença l'esmentada casa editora: si és així, enhorabona i bona sort, amb veles desplegades, perquè aquesta és una de les aspiracions catalanes més autèntiques, la d'estar en tot a l'altura d'Europa.

Josep Perarnau

Frances Amelia YATES, *Raimondo Lullo e la sua arte. Saggi di lettura*, a cura di Sara MUZZI, edito dal Centro Italiano di Lullismo presso il Pontificio Ateneo Antonianum, Roma 2009, pp. 212.

Il volume curato da Sara Muzzi, elegante nella veste tipografica, accoglie la prima traduzione italiana dei pionieristici e, direbbe Eugenio Garin, «personalissimi» saggi della celebre studiosa inglese Frances A. Yates: *The Art of Ramon Lull: An Approach to it through Lull's Theory of the Elements e Ramon Lull and John Scotus Eriugena*, pubblicati in origine nel *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, rispettivamente nel 1954 e nel 1960 ed ora raccolti nel primo dei tre volumi di Frances A. Yates, *Lull and Bruno. Collected Essays*, I, Routledge and Kegan Paul, London 1982, 9-77, 78-125, testi sui quali è stata condotta da Livia Cases la traduzione che qui viene presentata. Accompagnano e completano la pubblicazione dei due saggi una *Presentazione* di Michela Pereira, a cui si deve anche la cura dell'aggiornamento della bibliografia lulliana compilata dalla Yates ed assai cresciuta dalla morte della studiosa inglese, un saggio introduttivo di Maurizio Cambi, *Frances A. Yates e la «Clavis» lulliana* e la finale *Bibliografia di Frances A. Yates* curata da Sara Muzzi.

Nella sua *Presentazione* Michela Pereira rileva come la traduzione italiana dei due saggi della Yates, ormai un classico della storiografia lulliana, porti a naturale compimento quella «trilogia di traduzioni» che ha inaugurato le pubblicazioni del *Centro Italiano di Lullismo*, iniziata nel 2004 con *Il lullismo in Italia* di Miquel Batllori, continuata nel 2007 con *Il microcosmo lulliano* di Robert Pring-Mill e terminata appunto ora con gli essenziali saggi di Dame Yates. Ricorda inoltre Michela Pereira quanto i coraggiosi studi della Yates, che a Lullo era arrivata studiando il pensiero e l'opera di Giordano Bruno, abbiano favorito il riconoscimento dell'importanza del pensiero lulliano, al di là del circoscritto spazio culturale, letterario e filosofico iberico, in cui all'opera del maiorchino certo grande valore di già si accordava, come costituente una delle dorsali su cui e contro cui si sarebbe inerpicato il pensiero di Bruno e di molti altri pensatori dell'Età moderna.

Un profilo biografico ed intellettuale di Frances Yates, teso ad evidenziare le tappe fondamentali di un percorso di studio assai poco convenzionale, diverso per molti aspetti dagli «ordinari e ordinati» percorsi accademici, è tracciato da Maurizio Cambi nella sua introduzione, giustappunto intitolata *Frances A. Yates e la «Clavis» lulliana*. Dapprima gli studi iniziali e la sua prima importante monografia su John Florio del 1934, esponente di spicco della cultura italiana in Inghilterra, come noto aperta alle «novità rinascimentali» portate dalla Francia e dall'Italia, e tra i personaggi presenti ne *La cena de le Ceneri* di Giordano Bruno; fu proprio Florio a condurre in seguito la studiosa inglese alla scoperta della nolana filosofia, alla passione ermeneutica per essa e di lì successivamente alla riscoperta di Lullo. Dipoi il favorevole incontro con Dorothea Waley Singer, moglie del celebre storico della scienza Charles Singer e pur ella studiosa appassionata del pensiero bruniano, gettò le fondamenta di quel ponte che avrebbe permesso a Dame Yates, grazie all'interessamento di Edgar Wind, insigne storico dell'arte del Warburg Institute e fondatore insieme a Rudolf Wittkower del *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, conosciuto in quanto entrambi ospiti in casa Singer, l'ingresso in quella prestigiosa e stimolante Istituzione che certo rappresentò una nuova svolta, si pensi solo al materiale raccolto dal fondatore Aby Warburg e a disposizione nella Biblioteca dell'Istituto, per il suo modo futuro di fare ricerca.

Dopo i primi saggi su Lullo che compongono il volume che qui presentiamo, rileva Cambi, la figura del Beato maiorchino non abbandona più gli interessi della Yates, di esso infatti vi è la traccia più o meno marcata nella maggior parte degli studi più importanti della storica inglese, anche se in molti casi in essi si assiste a quel fenomeno particolare di «smorzamento del Lullo originario» —certo perdonabile se si considerano i centrali interessi rinascimentali e bruniani dell'autrice— e di «occultizzazione» del Lullismo. Nel suo libro più celebre e più discusso, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* uscito nel 1964 a dieci anni di distanza dal primo saggio su Lullo —sottolinea Cambi— emerge una certa insicurezza dell'autrice riguardo i termini di un confronto tra Bruno ed il mistico maiorchino. Nonostante un decennio di studi dedicati allo studio del sistema lulliano, infatti, nel libro il riferimento al mistico catalano era assai limitato —pochi cenni all'influenza dell'*Ars* su gran parte delle opere latine di Bruno— e nell'economia globale dell'impostazione interpretativa, nonostante la Yates riconoscesse già nel testo la necessità di uno studio su Bruno e la tradizione lulliana, emergeva chiaramente come, alla fine dei conti, l'ermetismo bruniano in un certo senso ne fagocitasse il lullismo senza quasi lasciarne traccia.

Due anni dopo, nel 1966, viene dato alle stampe un altro libro importante della Yates, *The Art of Memory*, anche questo fortunatissimo, in cui però centrale era il tema dell'arte della memoria nel suo sviluppo storico, dalle prime manifestazioni nel mondo classico sino ai secoli di Cartesio e Leibniz. In questo testo la Yates, basandosi —è lei stessa a sottolinearlo— sui due suoi studi del 1954 e del 1960, dedicava un capitolo intero al metodo lulliano come arte di memoria, esaltandone la componente dinamica di cui —suppone— si invaghirono i francescani contro la staticità della mnemonica classica dei domenicani Tommaso e Alberto Magno e giunge al complicato sistema mnemotecnico di Bruno, scegliendo di partire dalla trattazione del «metodo lulliano originario» per passare dipoi all'analisi delle variazioni da esso subite in Epoca rinascimentale. A poche frasi dall'avvio del capitolo sul lullismo, la studiosa ribadiva inoltre ancora una volta l'importanza di questo straordinario sistema, sottolineandone però anche le tante difficoltà di interpretazione e la carenza —al tempo la letteratura a disposizione sull'argomento non era vasta come oggi— di materiale per un più serio approfondimento.

Nel 1967 la Yates tornava ad occuparsi di Lullo in particolare con la cura della voce *Raymond Lull* per la *New Catholic Encyclopedia* e così pure nel 1972 quando dedicava un importante articolo-recensione dal titolo *Ramón Lull and the Ars Combinatoria* occasionato dalla stampa del libro di Jocelyn N. Hillgarth *Ramón Lull and Lullism in Fourteenth-Century France* e della ripubblicazione avvenuta nel 1969 dei *Quattuor libri principiorum* introdotto e curato da Robert D. F. Pring-Mill, in cui chiaramente affermava il valore e l'importanza degli studi condotti dai due autori per ogni studio futuro sul lullismo. La traccia dell'attenzione per il pensiero del filosofo maiorchino —sottolinea infine Cambi— si presenta negli studi della Yates anche quando questi sembrano occuparsi di ben altro; un esempio è la segnalazione della presenza del Beato maiorchino tra gli autori prediletti dai fratelli Rosa-croce, fatta nel suo libro tanto affascinante quanto discusso, *The Rosicrucian Enlightenment*, dato alle stampe nel 1972. Così pure non può considerarsi un caso il fatto che il suo *The occult Philosophy in the Elisabethan Age* del 1979, l'ultimo importante lavoro della studiosa inglese, dedicato alla storia della filosofia occulta durante il regno di Elisabetta I, si aprisse proprio con un capitolo dedicato a Raimondo Lullo. Nella sostanza la Yates in questo libro riproponeva ancora una volta fedelmente le ipotesi sviluppate nei suoi saggi *The Art of Ramon Lull: An Approach to it through Lull's Theory of the Elements* e *Ramon Lull and John Scotus Eriugena* qui di seguito tradotti, mettendo però in particolare in evidenza le molte analogie tra il sistema lulliano e la Kabbalah, senza però negarne anche le differenze profonde. Si potrebbe inoltre aggiungere a quanto rilevato la segnalazione dell'interesse suscitato in piena Età elisabettiana dalla traduzione inglese effettuata da William Caxton —un richiamo a Caxton la Yates l'aveva fatto già nel suo primo saggio *The Art of Ramon Lull*— del *Libre del Orde de Cavalleria* riportata nel suo *Astrea, the Imperial Theme in the Sixteenth Century* del 1975.

Come si è detto in precedenza Frances A. Yates è arrivata a Lullo attraverso Bruno, compendiando infatti le opere latine del nolano, ella vi trovò così tanti riferimenti all'opera del *Doctor illuminatus* da indurla ad una ricerca preliminare su questa singolare figura di pensatore, in quegli anni in vero assai poco tenuto in considerazione al di fuori dell'area iberica. Prese spunto —è la stessa studiosa a ricordarlo nell'*Introduzione* scritta in occasione della ristampa dei suoi saggi nel primo volume dei *Collected Essays*— da un suggerimento del famoso lullista ed editore settecentesco di Lullo Ivo Salzinger, curatore della famosa edizione di Magonza del 1721-42.

Partì dunque nel suo *The Art of Ramon Lull: An Approach to it through Lull's Theory of the Elements* dall'analisi del *Tractatus novus de astronomia* alla volta di quello che sarebbe stato —scrisse— «il compito più difficile da me intrapreso». Il *Tractatus*, allora inedito (l'edizione critica del *Tractatus novus de astronomia* curata da Michela Pereira è oggi in ROL 17, CCCM 79, 1989), era stato composto da Raimondo Lullo nel 1297 e nelle intenzioni dell'autore doveva gettare nuova luce, con l'uso dell'*Ars*, sulla scienza astronomica, mostrando gli errori commessi in passato dai vecchi astronomi e liberandola dalla superstizione e dal determinismo astrale. La Yates studiando il *Tractatus* iniziò a penetrare pian piano nella struttura complessa del sistema logico lulliano, basato come noto sull'utilizzo particolare delle lettere dell'alfabeto latino, dei diagrammi e delle figure mobili; fu dallo studio di questo trattato che cominciò a formulare, tenendo anche in non poca considerazione gli scritti medici lulliani, le prime ipotesi poi alla base di quel paradigma interpretativo che le servì da guida per affrontare il complesso universo delle opere lulliane.

La Yates riteneva che la teoria elementare lulliana fosse la chiave di volta per comprendere tutto il sistema lulliano. Il Beato maiorchino infatti aveva inteso creare una logica diversa dalla logica ordinaria che fosse applicabile ad ogni campo dello scibile e che avesse per base le Dignità divine indicate dalle nove lettere BCDEFGHIK e la realtà naturale rappresentata dai quattro elementi della tradizione aristotelica rappresentati dalle prime lettere dell'alfabeto ABCD, in grado quindi di congiungere l'alto ed il basso permettendo un percorso continuo di ascesa-discesa sulla scala dell'essere.

Quale fosse poi il rapporto tra le Dignità divine, fondamento dell'*Ars*, e gli elementi —questo irrisolto nel primo saggio— è il tema alla base del saggio *Ramon Lull and John Scotus Eriugena*.

La studiosa inglese pensò allora di ripensare alle fonti aggiungendo alla tradizione agostiniana e neoplatonica medievale, di cui grande esempio era stato Bonaventura da Bagnoregio, quale fonte del sistema lulliano il *De divisione naturae* di Giovanni Scoto Eriugena. Nel testo dell'Eriugena, influenzato dall'opera dello Pseudo-Dionigi e dalla patristica greca, si troverebbero secondo la Yates molti elementi, primo tra tutti la concezione delle *Dignitates Dei*, presenti nell'opera del maiorchino e in grado di spiegare il dinamico rapporto tra gli attributi divini e la realtà naturale. La studiosa inglese inoltre abbozzava una raffinata e affascinante ricostruzione, rimasta certo a livello di ipotesi, riguardo i canali attraverso cui Lullo avrebbe raggiunto il pensiero di Eriugena, dalla probabile mediazione di Onorio di Autun all'avvincente, ma un po' azzardata considerazione di un coinvolgimento indiretto degli Albigesi.

Nonostante alcune tesi discutibili, i saggi della Yates qui di seguito tradotti sono un classico della storiografia lulliana, passaggio obbligato per tutti coloro che intendano inoltrarsi nello studio del pensiero Beato Maiorchino.

Inoltre la straordinaria effervescenza intellettuale dell'autrice, palese nella sua prosa accattivante, inquisitoria, aperta all'utilizzo ragionevolmente spregiudicato di ogni tipo di fonte, ricca di un inarrestabile dinamismo pronto a spostare prontamente lo sguardo verso particolari all'apparenza inconsistenti, ma ricchi di spunti se inseriti in un moto centripeto in grado di convogliare verso il centro ogni pur minima sollecitazione periferica, trasformano questi saggi in una lettura «piacevolmente indispensabile» e, a più di cinquanta anni dall'uscita del primo di essi, ancora in una vera lezione di metodo.

Carme BATLLE I GALLART, M. T. FERRER I MALLOL, M. C. MAÑÉ I MAS, Josefina MUTGÉ I VIVES, S. RIERA I VIADER, Manuel ROVIRA I SOLÀ, *El «Llibre del consell» de la Ciutat de Barcelona: segle XIV. Les eleccions municipals* (Anuario de Estudios Medievales, Annex 62), Barcelona, CSIC 2007, 914 pp.

Després d'un treball previ que, pel cap baix, deu haver durat més de quaranta anys, arriba finalment a les mans dels estudiosos de la institució més oficial i representativa de la Ciutat de Barcelona, el Consell de Cent Jurats, aquest volumà que es limita a un retall de la seva història: retall perquè es limita a un segle, el XIV, i encara als anys que ens són coneguts per la sèrie de *Llibres del Consell* de l'AHCB, car la sèrie no és completa, extrem que es manifesta en els buits cronològics (així, per exemple, en la pàgina 477, entre els documents 186-187, manca qualsevol informació de quatre anyades, del desembre del 1350 al novembre del 1354: i no és l'únic cas); l'altra limitació rau en el detall que, de tota la muntanya d'informació que proporciona la sèrie esmentada, els responsables del treball han decidit limitar-lo als folis inicials de cada registre, que són els corresponents a les eleccions dels jurats i d'altres càrrecs municipals, immediatament seguides pels juraments de complir-los «a tot lur meylor enteniment, a feultat del senyor rey» (367, núm. 1).

No cal dir que per una raó o altra per les dites eleccions hi va passar tota la flor i nata de tota la societat barcelonina (cristiana: jueus i musulmans, si n'hi hagués hagut dels darrers formant aljama, no hi haurien tingut res a veure); i he dit de 'tota', perquè en el Consell de Cent Jurats hi havia representació d'una llarga corrua d'oficis menestrals, la nòmina dels quals, més alts i més baixos, es troba en l'*Índex de noms* final (antropònims i topònims) (801-906); i encara tenim la possibilitat de saber-ne molt més, gràcies als dos capítols, respectivament signats per la directora del projecte, prof. Carme Batlle, sobre *Els Gualbes* (49-133), i per la dra. Maria Teresa Ferrer i Mallol, sobre *Una família de navegants: els Marquet* (135-267) i encara d'aquesta autora, *Altres famílies i membres de l'oligarquia barcelonina* (269-346), pàgines completades amb la llista dels consellers de Barcelona durant el segle XIV (347-357).

Però per la naturalesa d'aquestes pàgines, la secció que ens toca de ple és el *Corpus documental*, on són d'alguna manera integrats 654 documents, tots de la sèrie arxivística indicada al començament, que ocupen les pàgines 365-784; ja hem precisat que només hi són aplegats els documents de l'elecció i jurament de cada juraderia anyal, raó per la qual el seu contingut és gairebé repetitiu, sense que això signifiqui que no s'hi trobi res digne d'ésser subratllat, ben al contrari.

Justament cap al final ens trobem amb la novetat que era altra la forma d'elecció de cada un dels cinc jurats, seguint i segons la qual, sembla que ja no calia demanar l'aprovació del rei (635-640/448; forma repetida a 648-650/462; 657-661/478; 696-700/539; 750-754, etc.); també es manifesten en aquests darrers decennis del segle una certa (potser incipient) reticència a acceptar càrrecs (652-653/468), un absentisme que despunta (685/536), i el fenomen dels llocs 'carrers de Barcelona' (716-717/565). També hi ha una, per ventura única, referència a la situació de Cisma d'Occident, del 1396 (710/550), i fou aquella en què la ciutat de Barcelona aconsellà el rei, Martí l'Humà, de no oferir acolliment al papa d'Avinyó, Benet XIII, en un moment en què era hostatge del rei de França en el Palau d'Avinyó i, doncs, comportava prendre partit contra França; també hi ha qualche referència al perill representat per les companyies d'aventura (611/412; 636, nota 366, any 1390-1391; en el qual cas, la ciutat també era afectada per una «grani nimia carístia et indigentia»). En aquells darrers anys era notable la insistència en el detall que els altres càrrecs de la ciutat també havien de retre comptes i dins un termini: el mostassaf (573/351; 599-600/394; també el dipositari de l'Hospital de la Ciutat, el d'En Pere des Vilar (599/393), perquè ja feia temps que els comptes no havien estat revissats (598/391). Recordem que el 1357 els consellers havien hagut de jurar que no perdonarien a ningú una quantitat de més de cent sous (513/248).

Si algun tema és llepol per a aquestes pàgines són els textos i el llibre que ens ocupa ens fa saber que tots els càrrecs de la casa de la Ciutat de Barcelona es regien per *Ordinacions*, que, si

no m'erro, compareixen el 1354 (485/197) i després són constantment citades (493/212; 512/246; 520/262; 530-531/283, etc.); al cap de poc, el 1356, també compareixen uns capítols, aquí transcrits (503/230), que són integrats en la *Consuetu* (581/366) i són el text del jurament (607/409; 610/410); el 1358, tothom havia de jurar el càrrec d'acord amb una fórmula conservada en el *Llibre Vermell* (522-523/266-271).

Els documents són o totalment o majorment en llatí, que els darrers anys és substituït pel català: el límit entre el predomini del llatí i el del català es troba el 1397, en què el 5 de gener l'anotació 602, al *Llibre del consell* és encara en llatí, i en canvi la 603 ja és en català (abans, eren en català només les fórmules de jurament) (744/602-603). Després torna el llatí en les actes d'eleccions, el català en les propostes a discutir en consell.

No cal dir que dels noms que presideixen el llibre només en podem esperar transcripcions del text llatí plenament satisfactòries, i en realitat ho són en un percentatge que es deu atansar al 100%; però en aquesta minsa franja restant, hom topa amb grafies que l'entrebanquen en la lectura i desfiguren la qualitat que en general tenen els textos llatins; en reporto algunes mostres que de cap manera no són exhaustives i que, d'altra banda no sé si procedeixen de la grafia de la còpia del segle XIV: «...in presencia dicti venerabili Petri...» < «...in presencia dicti venerabilis Petri...» (367/2); «...gerens vices venerabilis Ferrarius de Villafrancha, vicarii...» < «...gerens vices venerabilis Ferrarii de Villafrancha, vicarii...» (398/40); «...gerentisque vices tunc venerabilis Guillelmus de Gallinariis, vicarii...» < «...gerentisque vices tunc venerabilis Guillelmi de Gallinariis, vicarii...» (409/69/3-4); «sub fide qua eiusdem domino regi tenetur...» < «...sub fide qua eidem domino regi tenetur...» (493/211/4); «...fuit electus una cum venerabili Francisco de Aversone operarium dicte civitatis...» < «...fui electus una cum venerabili Francisco de Aversone operario dicte civitatis...» (506/235/3-4: o bé ,fuit electus... in operarium...'); «...scribe dicte honorabilis Concilii...» < «...scribe dicti honorabilis Concilii...» (591/378/2); «...homines iuresperiti...» < «...homines iurisperiti...» (635/446/7); «...erat insertum hoc nomine eligidor...» < «...erat insertum hoc nomen eligidor...» (377/ lín. avantpenúltima i penúltima, que ha d'ésser com en la línia darrera: ,erat insertum dictum nomen eligidor').

No m'és cap satisfacció aquest darrer paràgraf; però ara, en què sembla que haguem llençat per la finestra la llengua llatina com si fos aigua bruta, els qui llegiran llibres com el que ens ocupa seran recercadors estrangers que de llatí n'han après seriosament. I és de doldre que volums com el que dóna tantes satisfaccions, hagi inclòs algunes passes coixes per aquesta raó.

Evidentment, aquest volum posa la mel a la boca, esperant els qui, augurem-ho, l'haurien de seguir i sense cap forma de coixera.

Josep Perarnau

Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416). Edició a cura de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ (Fonts històriques valencianes, 14), València i Barcelona, Universitat de València i Museu d'Història de Catalunya 2004, 566 pp.

Les vuit-centes disset lletres reials (o principesques) aplegades en el present volum són totes d'un comte de Barcelona i rei de la corona d'Aragó, totes conservades (algunes per partida doble i àdhuc triple) en l'antic Arxiu Reial, ara ACA, i per tant entren en el nostre camp; però la primera part, fins a la pàgina 200, que és la que precedí la rendició de Jaume d'Urgell per Tots Sants del 1413, tenen una importància objectiva i un interès subjectiu fora del comú, en algun moment apassionant, perquè ens permet d'assistir en qualitat d'espectadors d'exceptió, al desplegament dels fets que havien de desembocar en el gran ,dia del combat' (176/156/3; 158/173/4-5; 170/188/4), al qual el primogènit Alfons no volia mancar a fi de poder-hi demostrar les seves virtuts bèl·liques de cavaller novell i per al qual, just el 31 d'octubre, ja rebuda la llicència del rei i disposat a marxar, es trobava, una vegada més que no tenia

els diners necessaris per a emprendre el viatge de Barcelona a Lleida i Balaguer: «encara no he peu de la moneda a mi necessària per rahó de la partença» (200/233/6); encara un parell o tres de dies abans, el 28 d'octubre, el rei demanava a l'hereu «XXXV o XL mlia viratons dels millors que s puxen aquí trobar. E noresmenys .CL. madexes de fil de Brebant per a cordes de ballestes... e és mester que les dites coses vinguen cuytadament, de nit e de dia...» (197/228/3-6); i urgia la muller i reina que des de Saragossa li fes arribar ‚dos barcas de pexcar‘, però ella havia hagut d'enviar un correu a Mequinença (198/229/4-5); les dites dues-centes pàgines són curulles d'encàrrecs com els que ja coneixem i fins i tot ens fan saber que set fusters barcelonins, tramesos pel primogènit, se n'havien entornat a casa, deseixint-se del setge a Balaguer (196-197), qui sap si perquè se'ls havia acabat el temps de la paga.

Perquè un dels capítols, i ben angoixós, és el de la manca de diners, que havien d'eixir d'un donatiu de cent-mil florins de la Cort de Catalunya al rei; però aquest, sense encomanar-se a ningú, a fi d'ésser més fort en la seva posició de força, havia proclamat unilateralment el *Prínceps namque*, proclamació que les autoritats de la Generalitat de Catalunya no veien jurídicament clara; en aquest sentit, la lletra del príncep Alfons al Rei (177-182) és un document de primeríssima mà i d'exposició claríssima de les raons de cada una de les dues parts... i mentrestant, els cent-mil florins no emprenien la marxa vers el setge de Balaguer. La discussió entorn a la promulgació unilateral del *Prínceps namque* és un dels temes majors de la correspondència que el present volum ens posa a les mans en les pàgines 110-111, 128-129, 130, 133, 139, 148, 158, 159, 161, 162-164, 171, 174-175 i les ja citades 177-182. Mentrestant, també sabem que no mancava un corrent d'opinió pública, relacionat amb l'administració de justícia reial, que en els ambients de la cort era vist com un element més d'aquells «temps, hon molts troben atreviment de parlar» (123, lín. 17: 14 setembre 1413); un corrent d'opinió que, àdhuc en els cercles oficials, manifestava la seva manca de coincidència amb el capteniment del rei Ferran, en el sentit que no es podia atacar d'aquesta manera la personalitat més destacada de la nissaga dels comtes de Barcelona i reis de la corona d'Aragó.

L'assalt definitiu a Balaguer no es produí perquè, potser, i qui sap si segurament sense saber-ho, el comte Jaume d'Urgell decidí posar fi a aquella desesperant espera, rendint-se al rei Ferran, amb la qual cosa inutilitzà tots els preparatius i convertí en no res tota la moneda esmerçada en preparar aquella manifestació bèl·lica tan esperada, l'assalt a les muralles de Balaguer, evitant un espectacle, en el qual el príncep hereu volia fer el seu paper, ja que més que acció bèl·lica havia d'ésser un esclat triomfant a glòria de la nova dinastia: el príncep primogènit no arribà a temps i els que esperaven davant les muralles de Balaguer se n'haguieren de tornar a casa, vencedors, sí, però amb la cua entre cames, més o menys avergonyits perquè, una vegada més, tal com havia sentenciat el clàssic, «parturient montes, nascetur radiculus mus».

Acabat el capítol del setge de Balaguer, tant el príncep com el lector assisteixen des d'una certa distància més o menys veïna o llunyana als grans esdeveniments del regnat, com fou la coronació de rei i reina a Saragosa (213-220), a la qual l'infant Alfons com a primogènit assistí ben de prop; les Vistes de Morella entre el rei Ferran i Benet XIII el mes d'agost del 1414, que el primogènit s'hagué de mirar des de Saragosa, perquè estava convalescent d'una febrada de tipus gàstric i perquè es temia a la comarca una nova falconada de pesta.

A Morella fou decidida la doble intervenció a l'illa de Sicília, la civil i l'eclésiàstica. La civil consistia a col·locar-hi com a virrei el segon fill del rei Ferran i de la reina Elionor, el príncep Joan de Trastámara, que amb el temps (1458) arribaria a ésser el rei Joan II de Catalunya-Aragó; l'eclésiàstica consistia a pressionar els bisbes de Sicília a reconèixer Benet XIII / Pero de Luna, com a únic papa legítim i a col·locar bisbes de la seva obediència en els bisbats vacants de Sicília.

Hi havia dos altres implicats en aquella operació, que no s'havia de limitar a Sicília: un era l'acabat d'esmentat, Benet XIII, que ja havia col·locat per la península italiana algun dels seus agents a fi que li fes propaganda, amb vistes al moment en què es presentaria a Roma, i s'hi entronitzaria com a papa únic. L'altra era la reina de Nàpols, Joana d'Anjou, que, carregada

d'anys, havia d'ésser muller del dit príncep Joan de Trastámara, que en aquell moment en comptava entre 16 i 17, i s'hi arribà a casar per poders, sense que el matrimoni, amb la consumació, es convertís en situació jurídicament sòlida; d'altra banda, la reina de Nàpols sembla que no sabia ni llegir una lletra, tal com el rei Ferran diu en una de les seves a la reina Elionor: «De la letra de vostra part faedora a nostra e vostra cara filla, la Reyna de Nàpols, no-ns par la dejats fer, car no la sabia legir» (379, núm. 562, líns. 7-8: si la podia anomenar filla, és que el matrimoni per poders s'havia celebrat amb la reina Joana representada pels ambaixadors de Nàpols davant el rei Ferran), però, tal com escrivia l'infant Joan al seu pare «los genovesos e florentins donen e meten tot aquell torb que poden que'l matrimoni no vingua a perfecció» (391, líns. 3-5: 15 i 18 d'abril 1415). Com que el ridícul fou enorme, tant se val que ho deixem córrer.

Pels mateixos mesos es concertava un altre matrimoni, aquest entre el primogènit Alfons i una princesa castellana, Maria, entre nosaltres ja en la primera lletra del rei Ferran qualificada de ‚princesa de Gerona‘ (404, núm. 599: 28 maig 1415; 421, núm. 614: 3 juny 1415: només sis dies més tard, ja hi havia qualque boira); en aquell moment tot devia ésser flors i violes, però tothom sap com acabà: el príncep ja convertit en rei Alfons, fent el gran mecenes per Nàpols i intentant de divorciar-se d'aquella princesa, també convertida en l'abandonada reina Maria, a fi de poder-se casar amb Lucrezia d'Alagno.

I arribem al final del trajecte, que fou el del rei Ferran I, el darrer episodi del qual foren les vistes de Perpinyà amb Benet XIII, l'emperador Segimon i els ambaixadors del Concili de Constança i els de diverses potències de la cristiandat (388, núm. 576, i 399, núms. 583-584). El rei Trastámara obtingué que un home tant de Benet XIII com el futur sant Vicent Ferrer, el qual seguia considerant que Pero de Luna era l'únic papa legítim, entre papa i rei escollís aquest i servint per darrera vegada el rei, li féu de nunci i proclamà a favor seu i contra Benet XIII la ‚sostracció d'obediència‘; i ja és famós el (darrer?) missatge del papa al rei: «Me, qui te regem feci, mittis in desertum», com ho és l'entestament papal fins a la mort el 1423 en el castell de Peníscola. La sentència de Casp era pagada a Perpinyà amb la sostracció d'obediència; però els mateixos Trastámara desautoritzaven aquella sentència en la seva correspondència oficial, quan, per exemple, atorgaven un feu a Sicília a un curial, precisant que la donació era feta «a ell e a sos hereus de son cors legítimament devallants in perpetuum» (398, núm. 582, líns. 3-4): ells no havien estat hereus legítimament devallants del cos dels nostres reis.

Ja només mancava el final del primer rei Trastámara, a Igualada el 2 d'abril del 1416, encetat-se així el regnat del segon, Alfons, tan present com a príncep en les pàgines d'aquest llibre.

No cal dir que el valor d'aquest volum és considerable per allò que en constitueix la principal aportació, que és la documentació oficial de l'Arxiu Reial (ACA), d'entre la qual crec que destaquen dues peces: l'exposició que l'infant Alfons (o algú del seu consell) fa de la posició dels representants dels braços, crítics envers l'aplicació unilateral de l'usatge *Prínceps namque* al setge de Balaguer feta pel rei Ferran (177-182, del 17 d'octubre del 1413); i la informació de l'infant Joan al rei Ferran, sobre la ‚volta face‘ de reina i cort de Nàpols contra el casament d'ella amb l'infant Joan (389-395). I ultra les peces individualment importants, ho és sobretot el conjunt, ja que és com una línia contínua que dóna sentit a tot un regnat; i si, tal com recordava l'infant al rei el 13 d'octubre del 1413, en plena crisi del setge de Balaguer, «lo major tresor dels reys, en special de la casa d'Aragó, és haver del tot lo cor de llurs vassalls» (175, núm. 194, líns. 4-5), no sé si la trajectòria que dibuixen aquestes lletres portà la nova dinastia a ‚haver del tot lo cor de llurs vassalls‘.

Però ultra aquestes, hi ha en el present volum nombre d'altres informacions importants, o almenys interessants, d'entre les quals assenyalaria les següents: els treballs previs (aplec de fonts autèntiques) per a l'arromançament de les *Constitucions de Catalunya*, immediatament després de la Cort de Barcelona, 1 setembre 1413 (98, núm. 97); política envers els jueus, on no manquen problemes de conversos (234, núm. 335; 266, núm. 354; 350, núm. 512; 319, núm. 461; 327, núm. 479; 330-331, núm. 480; 331, núm. 482; 333, núm. 484; 341, núm. 498;

355, núm. 522; 357, núm. 524); els serrells de la sentència de Casp, a l'Aragó, amb Anton de Luna al centre (268, núm. 357), o de Frederic d'Aragó (271, núm. 365), però sobretot per les males arts de la mare de Jaume d'Urgell, Margarida de Monferrato, que havia intentat (fer) matar ,ab fetilleries, verins e altres machinosos engins' el rei Ferran, on no manca nova intervenció de mestre Vicent Ferrer (330, núm. 480; 332-333, núm. 484); i la petició de la reina Elionor al rei, que controlés soldadesca castellana, car, afirmava la reina, «en verdat, senyor, aquí nunca fazen sinó querellarse d'ellos» (378, núm. 560).

El text ací transcrit d'Arxiu Reial (ACA), *Canc.*, *reg.* o *CRD*, en llegir-lo deixa bon regust de boca, sense, però, que hi manquin grafies que deixen en dubte: ,fas vel ne fas' < ,fas vel nefas' (70, lín. 12 del final de la pàgina; ,request-ne seran' < ,request ne seran' (73, núm. 63, lín. 5); ,non gués' (nougés?) < ,nogués' (86, núm. 73, lín. 6 del final); ,hajaus' < ,haja-us' (94, núm. 92, lín. 3); ,excepta addicionem predictam' < ,excepta addicione predicta' (102, núm. 99, 4); ,perquè' < ,per què' (119, lín. 13); ,quidam cedula' < ,quedam cedula' (123, lín. 5 del final); ,recobrar... bens' < ,recobrar... béns' (126, núm. 129, lín. 8 del final); i finalment, trobo almenys tres vegades la grafia ,retruar - retruament' (242, núm. 310, lín. 3i 6; i 243, núm. 311, lín. 3); aquestes dues grafies no han estat incorporades en l'Alcover-Moll, que coneix tant ,recruar - recruament' com ,regruar - regruament'; essent sovint tan semblants la ,c' i la ,t' en les còpies medievals, em pregunto si no calia transcriure ,recruar - recruament' (o suggerir un complement al dit diccionari).

Darrera paraula: per al coneixement del primer regnat dels reis Trastámara, aquest és un volum indispensable, de més a més, excel·lentment presentat.

Josep Perarnau

ANGELUS DE GRASSIS, *Oratio panegerica dicta domino Alfonso*, a cura di Fulvio DELLE DONNE (Fonti per la Storia dell'Italia Medievale. Antiquitates XXVII), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 2006, 96 pp.

Diplomatari Borja 4. Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1416-1429). Direcció: Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. Localització dels documents: Cristina BORAU I MORELL. Transcripció dels documents: Beatriz CANELLAS ANOZ, Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Gloria LÓPEZ DE LA PLAZA, Ramon J. PUJADES I BATALLER. Assessor: Jaume RIERA I SANS. Coordinació editorial: Maria TOLDRÀ I SABATÉ, València, Editorial 3 i 4, 326 pp.

La juxtaposició d'aquests dos títols respon a un intent, el de comparar dues figures de la mateixa persona, que és el rei conegut com a Alfons el Magnànim: la que el dilluns 20 de maig del 1443 n'acabava de dibuixar un dels cortesans que l'envoltaven en el palau reial de Nàpols en el discurs panegíric declamat a honor del mateix rei «in ecclesia sancti Iohannis in Carbonaria» (18) de la mateixa ciutat de Nàpols: i la que a partir del 7 de maig del 1444 i fins al moment de la seva mort el 1458 el mateix rei s'anava delineant al mateix temps que escrivia o dictava les seves lletres al o sobre el cardenal Alfons de Borja o al papa Calixt III. Entre el panegíric del 1443 i la primera de la rècula de lletres aplegades en el volum III del *Diplomatari Borja* passà menys d'un any i per tant es poden considerar estrictament contemporanis. I en el cas que la imatge del rei dibuixada en el panegíric i l',idèntikit' esbossat en la correspondència resultés considerablement acostat o distant, es podria plantejar el problema de si l',oratio' d'Angelo de Grassis hauria influït en l'autoretrat de les lletres. Però, com que en aquest moment no sabem quina és la relació entre els dos resultats, tampoc no podem avançar conclusions; abans hem de sotmetre els texts a anàlisi. Allò que ja podem dir ,a priori' és que entre el gènere literari del panegíric i el de les lletres hi ha una distància que no és necessari de recordar, car és extrem evident per a qualsevol lector d'aquestes pàgines.

El nostre rei Alfons IV Trastámara acabava de conquerir la capital de l'antic Regne de Sicília i del aleshores ja Regne de Nàpols amb una operació bèl·lica, que De Grassis descriu amb

tres frases: «alii (milites tui) ext(e)mplō menia scandunt, alii portas disrumpunt, alii ex cuniculis ac subterraneis specubus ex insperato scaturiunt» (16/XX/2): era el 2 de juny del 1442 (i no em puc estar de preguntar-me si finalment, amb aquella operació militar es pogué traure l'espina d'haver-se-li esfumat al darrer moment la tan esperada expugnació de Balaguer, tal com entre ell i el seu pare ens expliquen en la correspondència d'aquells dies aplegada en el volum específic i recensionada més amunt): era natural que des d'aquell moment, tothom que almenys en pogués traure el profit de fer-se veure, saltés a la palestra a galejar la gesta del nou rei de Nàpols: Angelo de Grassis en fou un, el seu panegíric s'ha conservat en el Vat.. Ottob. lat. 1438, ff. 1-5, i ara ens és posat a l'abast de la mà en una edició, en la qual les informacions crítiques sobre fonts, la *Gratiarum actio* de Plini el Jove i sobretot els *Panegyrici latini*, descoberts a Maiz / Magúncia el 1433, demostren que els dits texts foren aprofitats per l'humanista italià i bisbe, de totes les maneres possibles.

Val a dir que aquest es posà a escriure amb una intenció molt clara: «propositum est mihi principem laudare, non principis facta» {4/IV/1}, a fi d'evitar afirmacions genèriques («ne quid de principe nostro ita dicant, ut illud idem de alio dici potuisse videatur»: 4/1/1) però segurament en el curs de la peça oratòria l'objectiu se li anà desdibuixant, car allò que ens exposa en el seu discurs, copiant-ho gairebé sempre de les seves fonts i, doncs, afirmat ja d'altres en segles passats, és l'aprenentatge principesc de l'art de la guerra, de les batusses per mar, i de dures caceres (aquestes són veritat (8-10), començant per les del 1416 peonant les foranques pirinenques entre Bagà i el Cadó); a partir d'ací, pràcticament sempre de segona mà, atribueix al rei Alfons les qualitats de mesura en el menjar (parsimonia); afegim-hi: prudentia, humanitas, fortitudo, benignitas, liberalitas, caritas i justitia (10-14); i així arriba el darrer capítol de les qualitats humanes manifestades en el setge i la presa de la capital (14-15), sense que l'editor sigui capaç d'indicar detalls concrets (69-71), més enllà de la suposició que mentre les autoritats napolitanes resistien el setge malgrat els sofriments extrems i inhumans del poble, el rei Alfons se'n compadria; la seva victòria i l'esclat popular de goig foren prova i confirmació d'autèntic triomf, car com els antics, ell en aquell moment era elevat a Cèsar de Nàpols (15-17).

En una paraula: pel seu aprenentatge, per les seves qualitats personals i sobretot per l'empresa o campanya de Nàpols, Alfons IV Trastámara ha arribat, com a personalitat, a l'altura dels antics Cèsars. És, però de dolbre que en aquest primerenc panegíric del nou triomfador convertit en Cèsar, l'autor, contra la seva declaració programàtica de limitar-se als trets autènticament personals del nou heroi, no sols hagi aprofitat característiques genèriques, aplicables a la tipologia de l'heroi, ans encara ho fes confegint trossos esbossats feia mil cinc-cents anys per altres llagoters de personalitats poderoses: mestre Horaci ja l'havia desautoritzat en el mateix dintell de l'*Epistola ad Pisones*: no es pot afegir qualche plomatge a les diferents parts d'un cos procedents de trossos esparsos, i donar la imatge resultant com a retrat d'una persona.

* * *

Coneguts els volums anteriors del present *Diplomatari...* (cf. «ATCA», XXVII (2007), 596-597) encetem l'actual el dia que Alfons de Borja és nomenat cardenal pel papa Eugeni IV i l'acabem amb la lletra del rei Alfons IV Trastámara dictada des del llit, ja greument malalt, per a Calixt III; seria la seva darrera, car ja no en podria escriure o dictar cap d'altra i poques setmanes després el seguiria pel mateix camí el primer papa Borja.

Aquest volum terç, format per la documentació de l'Arxiu Reial (ACA) i, per tant, per la correspondència oficial del rei Alfons IV Trastámara amb Alfons de Borja (sense que, segons que es pot deduir de la manca, s'hagi conservat en la importantíssima sèrie de Cartes Reials Diplomàtiques, cap lletra del darrer), té clarament dues parts: la constituïda per la correspondència amb el primer dels cardenals Borja i l'adreçada al mateix personatge, essent ja papa, Calixt III.

No tenint cap de les respostes del cardenal Alfons de Borja a les lletres reials, l'únic protagonista de la primera part és el rei i és ell qui hi resulta retratat; puc dir que la figura reial que

és possible de confegir amb aquestes seves lletres no és precisament agradable? La corrua de lletres, tretes les primeres, que són d'agraïment a Eugeni IV per haver elevat a la porpra cardenalícia, un eclesiàstic que el rei pressuposava instrument fidel per a la realització dels plans reials, les altres són pràcticament una corrua interminable d'encàrrecs al cardenal Borja de manera que el papa concedís al clergue que en cada moment convenia al rei, tot càrrec d'un mínim d'importància, o qualsevol vacant en expectativa a preconitzar en els seus regnes i terres.

És en aquesta correspondència que el rei (apropriant-nos ací de l'expressió, suara esmentada, de De Grassis en el sentit que cal conèixer les característiques personals del rei, i no atribuir-li trets genèrics), es retrata ell mateix amb repetides pinzellades. Recordem-les i al final veurem quin és l'idèntikit que en resulta.

Del 4 d'abril del 1445 és un memorial per al missatger reial fra Joan Claver, encarregant-lo d'insistir davant papa i curials de Roma a fi que Pedro de Urrea sigui nomenat arquebisbe de Palerm i que dos priorats i canongies seves, que resultaran vacants, siguin per a dos parents de dos ajudants del rei, i que els enviats d'aquests covencin qualsevol que pretengués els dits priorats i canongies «que-n desisten e se'n lexen de continent, e guarden-se de fer aquest gran servei al dit senyor, car, ultra que no obtendran res del que impetraran, lo dit senyor proveirà en manera que ells e tots altres reduptaran d'ací avant demanar e impetrar res contra voluntat sua o en desservey seu» (n. 23, p. 63, final del paràgraf segon).

El primer d'agost del mateix any s'adreçava al cardenal Alfons de Borja amb aquestes paraules en una discussió entre els bisbes de Sogorb i de Barcelona: «...si may de res nos entenets complaure que vós... dejau desenganar e avisar lo dit bisbe de Sogorb que-s guart de provocar vers si nostra ira e indignació... car deuria pensar que...axí com som stats bons a fer-lo-y haver, som bastants a fer-lo-y levar. Aplicant en aquests affers aquelles paraules, monicions e terrós...» (núm. 35, pp. 79-80): subratllem la darrera paraula, que no era sols un «flatus vocis»: terrors.

El 3 d'abril de 1446, es presentava un afer de consciència i de confessió d'un ballester reial per «peccats que en aquesta empresa del realme [de Nàpols] ha comesos»; el rei encarregava al cardenal de fer-li «donar algun bon penitencier... li vullau procurar la absolució... parlant-ne, si necessari serà, amb nostra senyor lo papa» (n. 51, p. 99).

El 29 d'abril de 1446, davant la possibilitat que el bisbe de Mallorca renunciï al bisbat en el seu nebot, recorda que això «seria por indirecto fazer contra mi voluntad», que és que «el dicho mi confesor lo haya e no otro» (n. 55, p. 103).

El 12 d'octubre de 1448, feia demanar una prebenda a la Seu de València per a un capellà del rei; si no fos així, «molestissime hoc sustineret dominus rex, nec unquam permittet quod aliter fiat» (n.96, p. 147).

El primer de febrer del 1449 arribava una possible explicació de l'interès del rei a obtenir prebendes, la que l'interessat que demanava el valiment del rei «lo serveca de la quantitat que altres persones qui per obtenir aquelles li havien offerta, ço és, dos mil ducats» n. 98, p. 150), i ara els exigia dels qui l'havien obtinguda per altres camins.

El 22 de juny del 1452, arribava la norma general: el rei «per cosa neguna no consentria..., sinó a sa voluntat o permissió del dit senyor» (n. 108, p. 160).

El 26 de gener del 1453: el rei ha rebut set-mil ducats i es compromet «dins terme de tres mesos... farem donar la possessió de dit bisbat, fruyts e rendes de aquell... E en aquest cas, resten a nós los dits VII milia ducats dessús mencionats» (n. 116, p. 170).

Ja elevat Alfons de Borja a Calixt III, el rei no es limitava a demanar per a d'altres, ans per als seus parents, en concret l'«administració del bisbat de Saragossa en persona del il·lustre don Enrich de Aragó, nét del dit senyor» (n.172, p. 249): era el 10 de maig del 1457; ja pretenia que tots els emoluments del bisbat de Saragossa arribessin a les seves mans.

Finalment, el 4 de febrer del 1458, es desvelava tota la jugada: «sanctitas vestra conferret duobus illustrissimis et carissimis nepotibus nostris alteri episcopatum Valentinum, alteri

archiepiscopatum Cesaraugustanum» (n. 194, p. 281); hi ha encara un detall: un infant dels La Cavalleria, tot i ésser neòfit (convertit del judaisme), havia estat agraciat amb la cambreria de la Seu de Saragossa i el rei es descarava: «nullo modo patiemur ut nostri subditi indigni in nostris regnis facilius beneficia obtineant quam, nobis supplicantibus, nepotes nostri carissimi»: clar i net: tots els béns eclesiàstics dels regnes i terres de la corona catalanoaragonesa havien d'estar a disposició de la casa reial i el rei n'havia de poder disposar segons la seva reial voluntat; tots els altres es trobaven en segon terme, i no diguem els qui per la seva ascendència, pel sol fet d'ésser jueus, n'eren 'indignis': ara només hem de recordar que Benet XIII (i amb ell, sant Vicent Ferrer), que donà als Trastámara la corona catalanoaragonesa, tingué un principi d'actuació, que posà en pràctica fins al punt de col·locar el bisbat de Barcelona en les mans d'un jueu convertit, mestre Andreu Bertran: el que entre els cristians qualsevol discriminació era inacceptable. Què n'havien après els Trastámara de Benet XIII i de mestre Vicent Ferrer?

No costa gens d'aplegar totes aquestes pinzellades i confegir l'identitat d'aquell personatge, sobretot tenint en compte que no sols es repeteixen, ans s'endureixen durant els catorze anys d'aquesta correspondència. D'aquestes pinzellades, que són reals i repetides i enfortides, no en diu res Angelus de Grassis, tot i haver promès que es fixaria en allò que és natural.

I és de doldre que la imatge que d'aquell rei hagi perdurat fins als nostres temps fos construïda a partir d'allò que exigien els canons dels antics cèsars, reelaborats pels humanistes de la primera meitat del segle XV, per als quals certament, el rei Alfons IV Trastámara fou un rei Magnànim.

* * *

El volum quart del *Diplomatari Borja* ens informa d'altres extrems d'aquells anys, com és ara de les lligues, intel·ligències i d'altres intents de la clerecia valenciana contra el seu bisbe i cardenal (124, núm. 76-128, num. 79), també de l'avalot de la clerecia barcelonina contra el seu bisbe Jaume Gerard el 1448 (138, núm. 88 i 152, núm. 100); del nomenament de Guillem Sagrera a mestre major del Castell Nou de Nàpols (154, núm. 103); de les *Bíblies falses* de València i de les implicacions de jueus, amb els corresponents avalots (157, núm. 106; cf. «ATCA», III [1983], 349-351); del nomenament de Jaume Torres a 'llibrer' major del rei (160-161, núm. 109); d'un miracle 'enseguit' a Sant Llorenç de Mont, segurament el 29 de setembre del 1451, per al qual demanava milers d'anys d'indulgència (163, núm. 109) (cf. p. 678); de la picabaralla entre dues abadesses de la Çaidia, de València (176/122); de la defensa de Dalmàcia contra els turcs, el 1453 (178, n. 123).

I ja a essent Alfons de Borja Calixt III, el rei li presentava el desig que fos canonitzat Sant Vicent Ferrer (199); que la Seu de Càller fruis dels mateixos privilegis de què gosava la catedral de Barcelona (221, núm. 157); o que calia respondre a l'amenaça dels turcs (224-225, núm. 153).

Hi ha un moment especial, en què calgué fer recurs als principis: fou el del conveni entre papa i rei per a la infeudació «de aquest Regne de Sicília e terra deçà Far per al dit senyor rey e a sos hereus mascles devallants de recta línia o de recta línia o transversal en defecte de aquells» (n. 12, p. 48); aquesta era la condició successòria clarament establerta per tota la dinastia de Barcelona en els testaments reials, però no aplicada en el Compromís de Casp; com podia un Trastámara exigir l'aplicació d'un principi jurídic, que els Trastámara s'havien saltat impunement? No tingué el rei Alfons la sensació que li trontollava la cadira reial en exigir aquesta condició? M'adono que el bisbe Angelo de Grassis no enumerà la de la coherència lògica entre les qualitats del rei Alfons: fou un encert indiscutible.

Cal remarcar la dignitat del volum, tot i que, com a cosa humana, hom no hagi pogut evitar qualche relliscada, com, sembla, el 'vocare' per 'vacare = dedicar-vos' (91, núm. 44, lín. 6 del text); o 'capiam' per 'quapiam' (102, n. 54, lín. 4 del final del text estricte), grafia que, ni que sigui d'En Fonolleda, potser hauria d'haver estat assenyalada.

Certament, dos llibres que informen sobre el rei Alfons i el seu temps amb una certa generositat. Esperem que la sèrie segueixi.

Josep Perarnau

Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI y los Reyes Católicos. Relaciones político-eclesiásticas (1492-1503)*, (Dissertationes. Series Theologica, XVI), Romae, Edizioni Università del Sacro Cuore 2005, 9-838.

L'autore indica subito i termini del tema proposto: il papa valenzano Rodrigo Borgia, eletto al soglio di Roma nell'annus mirabilis' 1492, il cui progetto ecclesiastico —ma anche politico, aggiungeremo noi— passava attraverso la costituzione di uno stato territoriale per la propria dinastia, utilizzando gli stessi strumenti e simboli impiegati dalle monarchie europee per affermare la propria sovranità, e coloro che sarebbero stati chiamati 'Re Cattolici' Ferdinando d'Aragona e Isabella di Castiglia, i quali, anche se solo uniti 'en sus personas', i rispettivi regni e forti dei successi militari contro l'Islam iberico, intrapresero una politica espansionistica verso la penisola italiana presentandosi quali difensori della Santa Sede di fronte alle rivendicazioni francesi di Carlo VIII. Sottolinea poi come le circostanze favorirono tra queste due realtà «un fecundo diálogo político y eclesiástico que preveía amplios espacios de negociación ante los conflictos que inevitablemente surgirían». Approfondire ed analizzare «el desarrollo de este diálogo en su faceta política, eclesiástica y cultural» è lo scopo dichiarato di questa densa ed ampia tesi dottorale.

L'autore precisa anche subito l'ambito culturale, politico e religioso, la realtà istituzionale sociale ed economica ove questo dialogo nasce, si nutre, si sciluppa: la Roma della seconda metà del Quattrocento, che diventa coprotagonista di questa vasta e sapiente ricostruzione (11-12).

Il lavoro è articolato in tre capitoli: *La diplomacia hispano-pontificia* (29-222); *Relaciones políticas* (223-538); *Relaciones eclesiásticas* (539-687). La ricerca si basa su una ricchissima bibliografia nazionale ed europea, su una grande varietà di fonti edite: giuridiche, diplomatiche, narrative, letterarie, artistiche e su quanto emerso da un approfondito scavo negli archivi italiani e spagnoli: ASV, ASR, BAV, ACA, Biblioteca dell'Ambasciata di Roma, e dall'attenta lettura ed analisi di circa 20 Incunabuli delle Biblioteche Vallicelliana, Angelica, Casanatense e Apostolica Vaticana.

La prospettiva storiografica dell'autore è tutta proiettata sul rapporto tra i 'Re Cattolici' e il papato Borgia, e in questa chiave esamina le iniziative politiche, diplomatiche ed ecclesiastiche dei protagonisti. È dunque il fitto intreccio tra Roma e la corte iberica l'oggetto di studio. A questa prospettiva restano volutamente estranee altre problematiche, altri ambiti geografici, altri scenari delle complesse e diversificate realtà politico-istituzionali italiane ed iberiche. Va inoltre sottolineata la formazione storiografica castigliana dell'autore che propone una prospettiva scientifica diversa ed altra rispetto alla più ricca e prolifica storiografia dell'area catalano-aragonese, che in questi anni si è molto impegnata nell'approfondire i rapporti tra la Corona d'Aragona e Papato, tra Roma pontificia e València, tra Borgia e Italia.

Nel primo capitolo l'autore pone in risalto il ruolo centrale di Roma in ambito internazionale, politico, diplomatico, religioso e culturale. Approfondito lo scavo sulle numerose e diversificate presenze iberiche a Roma di 'Agentes reales' e in Spagna di 'Agentes pontificios', emerge un interessante ed inedito intreccio di diverse coalizioni e posizioni politiche all'interno dei due schieramenti che consente una nuova lettura dei rapporti tra Curia e Re Cattolici.

L'interesse precipuo, per non dire esclusivo, verso la Roma e la Curia emerge chiaramente dal paragrafo dedicato all' 'Imagen de los Reyes Católicos en la Roma pontificia', ove, attraverso l'esame delle iniziative culturali, editoriali ed artistiche, vengono stigmatizzate le strategie dei sovrani iberici, anche attraverso una attenta letteratura di propaganda ideologica, per potenziare la capacità di autorappresentazione a Roma.

Anche il tema del secondo capitolo, nonostante il titolo di ampio respiro *Relaciones políticas*, è tutto incentrato sulle scelte di politica italiana ed europea del pontefice e su come i Re Cattolici, proiettati su una forte proiezione mediterranea ed una incisiva politica espansionistica in Italia, seppero rapportarsi, dialogare ma anche contrastare le iniziative del papa Borghia.

Il terzo capitolo, *Relaciones eclesiásticas*, tocca temi meno dibattuti che l'autore affronta forte della sua solida preparazione giuridico-canonistica, che offre spunti nuovi. Anche l'analisi del Patronato Regio, dei conflitti giurisdizionali e della Cappella Reale viene affrontato da una prospettiva rigorosamente giuridica e poi interpretato in chiave politica. Gli aspetti culturali, letti sempre come un ulteriore elemento della strategia dei sovrani, tornano quale strumento interpretativo. Una attenzione particolare è riservata alla riforma ecclesiastica e religiosa seguita nelle due prospettive, quella pontificia e quella regia, ma anche attraverso l'analisi puntuale della documentazione pontificia e dei testi dottrinali: brevi cenni alla riforma che interessò i diversi ordini e le diverse osservanze: Osservanza benedettina, francescana, ordine cisterciense, domenicano, agostiniano, clarisse (605-623), nelle due realtà istituzionali iberiche della Corona di Castiglia e Corona d'Aragona. Dati che arricchiscono il panorama complessivo.

In stretto rapporto con la riforma ecclesiastica viene affrontato il problema della formazione culturale del clero e il ruolo dei collegi universitari (623-637).

La riforma del papato, fortemente voluta dai Re Cattolici, viene esaminata attraverso la lettura e l'analisi del *Sermone*, che Bernardino López de Carvajal aveva presentato all'apertura del conclave del 1492, con il quale aveva delineato il profilo del Papa ideale (637-654).

La prospettiva romana torna anche nelle pagine finali pur dedicate all'inquisizione spagnola. Viene esaminato l'atteggiamento del Pontefice nei confronti della nuova istituzione, ma anche verso i giudei e i convertiti giunti a Roma, verso i vescovi di famiglie convertite ed il loro rapportarsi alla comunità ebraica della città.

L'autore sottolinea con forza il ruolo dei Re Cattolici nel rapporto tra Curia e Corona, riconducendo tutto, forse con eccessivo schematismo, ad una loro precisa strategia politica. Certamente il progetto politico dei sovrani era fortemente proiettato sulla penisola italiana e l'elezione di un pontefice valenzano della caratura di Alessandro VI deve aver alimentato speranze ed aspettative. Appare però una lettura troppo a senso unico voler individuare, in una trama così complessa e diversificata quale la presenza iberica a Roma nella seconda metà del Quattrocento, un unico progetto politico con forte connotazione castigliana. A Roma e in Curia per tutta la seconda metà del Quattrocento le presenze iberiche erano molto diversificate, avevano connotazioni diverse, sensibilità diverse, identità diverse, culture diverse, che si riconoscevano nelle rispettive Chiese nazionali castigliana e catalana.

Anna Maria Oliva

[I/1-2-3] *Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI*. Atti del Convegno (Città del Vaticano-Roma, 1-4 dicembre 1999) a cura di M. CHIABÒ, S. MADDALO, M. MIGLIO, A. M. OLIVA (Comitato Nazionale Incontri di studio per il V centenario del pontificato di Alessandro VI [1492-1503]. Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi, 68). Roma, Ministero per i Beni e le Attività culturali - Roma nel Rinascimento 2001, 1048 pp. in tres volums.

[II] *Principato ecclesiastico e riuso dei classici. Gli umanisti e Alessandro VI*. Atti del Convegno (Bari-Monte Sant'Angelo, 22-24 maggio 2000), a cura di D. CANFORA, M. CHIABÒ, M. DE NICHILO (Comitato Nazionale Incontri di Studio per il V Centenario del pontificato di Alessandro VI [1492-1503] Pubblicazioni degli Archivi di Stato, 72), Roma, Ministero per i Beni e le Attività culturali - Roma nel Rinascimento 2002, 464 pp.

[III] *Le Rocche Alessandrine e la Rocca di Cività Castellana*. Atti del convegno (Viterbo, 19-20 marzo 2001), a cura di M. CHIABÒ, M. GARGANO (Comitato Nazionale Incontri di studio

- per il V centenario del pontificato di Alessandro VI [1492-1503]. Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi 78), Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali - Roma nel Rinascimento 2003, 302 pp.
- [IV] *Alessandro VI e lo Stato della Chiesa*. Atti del Convegno (Perugia, 13-15 marzo 2000), a cura di C. FROVA, M. G. NICO OTTAVIANI (Comitato Nazionale Incontri di Studio per il V Centenario del Pontificato di Alessandro VI [1492-1503]). Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi 79), Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali - Roma nel Rinascimento 2003, 364 pp.
- [V] *Alessandro VI dal Mediterraneo all'Atlantico*. Atti del convegno (Cagliari, 17-19 maggio 2001), a cura di M. CHIABÒ, A. M. OLIVA, O. SCHENA (Comitato Nazionale Incontri di Studio per il V Centenario del Pontificato di Alessandro VI [1492-1503]), Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali - Roma nel Rinascimento 2004, 396 pp.
- [VI] *La fortuna dei Borgia*. Atti del convegno (Bologna, 29-31 ottobre 2000), a cura di O. CAPITANI, M. CHIABÒ, M. C. DE MATTEIS, A. M. OLIVA (Comitato Nazionale Incontri di Studio per il V Centenario del Pontificato di Alessandro VI [1492-1503]), Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali - Roma nel Rinascimento 2005, 260 pp.
- [VII] *De València a Roma a través dels Borja. Congrès commemoratiu del 500 Aniversari de l'any jubilar d'Alexandre VI* (València, 23-26 de febrer de 2000). Paulino IRADIEL - José M. CRUSELLES (Coords.) (Comitato Nazionale Incontri di Studio per il V Centenario del pontificato di Alessandro VI [1492-1503]), Roma-València, Generalitat Valenciana - Ministero per i Beni e le Attività culturali 2006, 448 pp.

En els volums acabats de referir ens trobem amb una doble constatació: d'una banda, que tots els articles, sens excepció, hi són publicats perquè d'una forma o altra són relacionats amb la figura del segon papa Borja, en tant que personalitat amb poder en l'Església de Roma; de l'altra, que molts d'ells no tenen cap relació amb els Països Catalans i que, per tant, difícilment es podria justificar la presència de tots i cada un d'ells en la secció de 'Notícies bibliogràfiques' d'«ATCA». Atesa, doncs, l'esmentada situació ha semblat acceptable fer constar en la secció de 'Recensions' el contingut de tots i cada un dels volums, atesa llur relació amb Roderic de Borja/Alexandre VI i fer entrar en les 'Notícies bibliogràfiques' només aquells títols que tenen relació amb algun dels aspectes de la catalanitat. D'aquesta manera, el possible lector tindrà una primera notícia d'allò que fou en el pla de la recerca d'història literària el Cinquè Centinari de Roderic de Borja-Alexandre VI, assenyalant el contingut de cada volum, i reservant per a 'Notícies bibliogràfiques' allò que toca més de prop els o un dels Països Catalans.

Heus ací, doncs, el contingut de cada un dels volums:

- [I/1] Massimo MIGLIO, *Le ragioni di una revisione storica*, 15-18.
 Alberto TENENTI, *Tra due età*, 19-26.
 Paulino IRADIEL, José M. CRUSELLES, *El entorno eclesiástico de Alejandro VI. Nota sobre la formación de la clientela política borgiana (1429-1503)*, 27-58.
 Patrick GILLI, *Alexandre VI et la France d'après les sources contemporaines: physionomie d'une relation diplomatique inconciliable*, 59-76.
 Alfred KOHLER, *El Sacro Imperio Romano en la época de Maximiliano*, 77-84.
 Maria Consiglia DE MATTEIS, *Alessandro VI: alle origini di un mito negativo*, 85-97.
 Francesco SOMAINI, *Il cardinale Rodrigo Borgia e il conclave del 1484*, 99-175.
 Marco PELLEGRINI, *Il profilo politico-istituzionale del cardinalato nell'età di Alessandro VI: persistenze e novità*, 177-217.
 Gabriella AIRALDI, *Il ruolo di Alessandro VI nelle scoperte geografiche*, 217-225.
 Luis Aldão DA FONSECA, *Alexandre VI e os descobrimentos portugueses*, 227-247.
 Annibale ILARI, *Il Liber notarum di Giovanni Burcardo*, 249-321.
 Paola PAVAN, *Il comune di Roma al tempo di Alessandro VI*, 323-330.
 Franca ALLEGREZZA, *Alessandro VI e le famiglie romane di antica nobiltà: gli Orsini*, 331-344.

Andreas REHBERG, *Alessandro VI e I Colonna: motivazioni e strategie nel conflitto fra il papa Borgia e il baronato romano*, 345-386.

[I/2] Teresa Cirillo SIRRI, *Il tempo che a Roma «Havía más putas que frayles en Venecia»*, 387-397.

Piero SCAPECCHI, *Savonarola e la stampa*, 399-407.

Paola FARENGA, *Le edizioni de Eucario Silver*, 409-440.

Concetta BIANCA, *Le orazioni a stampa*, 441-467.

Anna MODIGLIANI, *Cittadini romani e libri a stampa*, 469-494.

Maria Giulia AURIGEMMA, *Casa di fiorentini a Roma nell'ultimo decennio de'400*, 495-520.

Anna MODIGLIANI, *Uso degli spazi pubblici nella Roma di Alessandro VI*, 521-548.

Maurizio GARGANO, *Alessandro VI e l'antico: architettura e opere pubbliche tra magnificentia e liberalitas*, 549-570.

Christoph L. FROMMEL, *La porta santa di Alessandro VI e di Clemente VII e un'opera sconosciuta di Baldassare Peruzzi a S. Pietro*, 571-592.

Angela QUATTROCCHI, *Alessandro VI e il cerimoniale del possesso tratto dai modelli dell'antico trionfo*, 593-639.

Manuel VAQUERO PIÑERO, *I funerali romani del principe Giovanni e della regina Isabella di Castiglia: rituale politico al servizio della monarchia spagnola*, 641-655.

Giovanni PESIRI, *Sermoneta: 1499-1503*, 657-704.

Stefania TARQUINI, *Nepi e Civita Castellana*, 705-715.

Luisa AURIGEMMA, *Stato delle ricerche sulla toscanizzazione del romanesco tra Quattro e Cinquecento*, 717-736.

[I/3] Paola GUERRINI, *La produzione artistica dei conventi amedeiti*, 737-758.

Marina MONTESANO, *Il toro dei Borgia: analisi di un simbolo fra tradizione araldica e suggestioni pagane*, 759-779.

Anna CAVALLARO, *Pinturicchio «familiar» della corte borgiana: l'Appartamento di Alessandro VI nel Castel Sant'Angelo*, 781-801.

Sabine POESCHEL, *L'orientalismo e l'idea della pace nella pittura romana dell'epoca di Alessandro VI*, 803-819.

Sara MAGISTER, *La scultura funeraria a Roma, 1492-1503: chiavi di lettura e proposte per un cantiere di studi*, 821-836.

Enrico PARLATO, *Il 'cielo' di Raffaellino del Garbo alla Minerva: artisti toscani e decorazioni all'antico nella Roma di fine Quattrocento*, 837-859.

Flavia CANTATORE, *Un committente spagnolo nella Roma di Alessandro VI: Bernardino Carvajal*, 861-871.

Lorenzo FINOCCHI GHERSI, *Opere di architettura e scultura per il cardinale Ludovico Podocataro, vescovo di Cipro*, 873-894.

Sabine FROMMEL, *Giuliano e Antonio da Sangallo*, 895-915.

Giovanna CASAGRANDE, Paola MONACCHIA, *Colomba da Rieti di fronte ad Alessandro VI*, 917-960.

Anna MORISI GUERRA, *Il profetismo al tempo di Alessandro VI*, 961-970.

Franco CARDINI, *Alessandro VI e la crociata*, 971-977.

[II] Maria Grazia BLASIO, *Retorica della scena: l'elezione di Alessandro VI nel resoconto di Michele Ferno*, 19-36.

Antonio IURILLI, *Carattere di Papa: Alessandro, Aldo l'italico*, 37-48.

Mauro DE NICHILO, *Papa Borgia e gli umanisti meridionali*, 49-98.

Erminia IRACE, *Il pontefice, la guerra e le 'false notizie' L'età di Alessandro VI nella cronachistica umbra*, 141-150.

Giacomo FERRÀU, *Riflessioni teoriche e prassi storiografica in Anno da Viterbo*, 151-193.

- Mariàngela VILALLONGA, *Rapporti tra umanesimo catalano e umanesimo romano*, 195-209.
- Angelo MAZZOCCHIO, *Il rapporto tra gli umanisti italiani e gli umanisti spagnoli al tempo di Alessandro VI: il caso di Antonio di Nebrija*, 211-236.
- Franco MARTIGNONE, *Le 'orazioni d'obbedienza' ad Alessandro VI: immagine e propaganda*, 237-254.
- Eric HAYWOOD, *Disegno umanista? Alessandro VI di fronte all'Irlanda*, 255-274.
- Davide CANFORA, *Il carme Supra casum Hispani Regis di Pietro Martire d'Anghiera dedicato al pontefice Alessandro VI*, 275-284.
- Grazia DISTASO, *Il mito umanistico del tiranno in una riscrittura tardo romantica (I Borgia di Pietro Cossa)*, 285-296.
- Paola CASCIANO, *Le postille di Egidio da Viterbo alla traduzione dell'Iliade di Lorenzo Valle*, 297-320.
- Francesca NIUTTA, *Il Romanae historiae compendium di Annio Leto dedicato a Francesco Borgia*, 321-354.
- Domenico DEFILIPPIS, Isabella NUOVO, *I riflessi della scoperta dell'America nell'opera di un umanista meridionale, Antonio de Ferrariis Galateo*, 355-403.
- Chiara CASSIANI, *Rime predicabili. La poesia in volgare di Giuliano Dati*, 405-428.
- Wouter BRACKE, *Paolo Pompilio, una carriera mancata*, 429-438.
- [III] Francesco Paolo FIORE, *Le difese fortificate dello Stato della Chiesa in età alessandrina*, 13-24.
- Stefania TARQUINI, Giovanni PESIRI, *Aree strategiche e attenzioni alessandrine*, 25-45.
- Fabiano Tiziano FAGLIARI ZENI BUCHICCHIO, *L'organizzazione del cantiere nelle rocche di Nepi e Civita Castellana in età alessandrina: dati archivistici*, 47-66.
- Maurizio GARGANO, *La rocca di Civita Castellana e un cortile all'antica: Alessandro VI e Antonio da Sangallo il Vecchio*, 67-87.
- Christoph Luitpold FROMMEL, *La rocca di Civita Castellana: funzione e forma*, 89-100.
- Sabine FROMMEL, *Il cortile della rocca di Civita Castellana: un'analisi stilistica*, 101-112.
- Silvia MADDALO, *La decorazione a fresco della rocca borgiana di Civita Castellana: percorsi iconografici*, 113-127.
- Arnaldo BRUSCHI, *Dopo Alessandro VI. Gli interventi di Giulio II nella fortezza di Civita Castellana*, 129-141.
- Paola ZAMPA, *Il mastio della fortezza di Civita Castellana: una domus vitruviana*, 143-160.
- Giordana BENAZZI, *La rocca di Spoleto: assetto interno e decorazioni pittoriche dall'Albornoz a Alessandro VI*, 161-172.
- Barbara REPETTO, *L'architettura militare nel periodo di transizione da Sisto IV a Alessandro VI*, 173-190.
- Anna Di FALCO, *La rocca di Sermoneta da un quaderno d'appunti di Gelasio Gaetani*, 191-213
- Sota el títol *Atlante*, les pàgines 217-273 ofereixen fotografies diverses de les diferents fortaleses.
- [IV] Mario CARAVALE, *Le istituzioni temporali della Chiesa negli albori dell'età moderna*, 11-26.
- Peter PARTNER, *La Camera apostolica come organo centrale delle finanze pontificie*, 27-36.
- Ivana ATT, *Per il controllo militare delle terre della Chiesa: l'Hermandad di Alessandro VI, organizzazione e finanziamento*, 37-77.
- Maria Antonietta QUESADA, *La provincia di Benevento tra Stato della Chiesa e Regno di Napoli durante il pontificato di Alessandro VI*, 79-128.
- Francesco PIRANI, *Camerino fra signoria varanea e occupazione borgesca*, 129-146.
- Enrico ANGIOLINI, *La politica dei Borgia in Romagna*, 147-174.
- Rolando DONDARINI, *Il declino della pseudosignoria bentivolesca e Alessandro VI*, 175-202.
- Ersilia GRAZIANI, *Aspetti della fiscalità pontificia nella Marca di Ancona alla fine del Quattrocento*, 203-228.

- Claudio REGNI, *Le istituzioni comunali a Perugia al tempo di Alessandro VI*, 229-254.
 Maria Grazia BISTONI COLANGELI, *La presenza di Alessandro VI a Perugia*, 255-263.
 Maria Grazia NICO OTTAVIANI, *Cesare e Lucrezia Borgia nei loro rapporti con le città e i castelli dell'Umbria*, 265-279.
 Patrizia BIANCIARDI, *Cesare Borgia in Umbria*, 281-292.
 Carla PROVA, *Alessandro VI e le sedi universitarie*, 293-309.
 Paolo PRODI, *Alessandro VI e la sovranità pontificia*, 311-338.
- [V]. Bruno ANATRA, *Il Mediterraneo all'epoca di Alessandro VI*, 13-26.
 Giovanna MOTTA, *Alessandro VI e le difficili scelte degli anni della modernizzazione*, 27-38.
 David ABULAFIA, *L'economia mediterranea all'epoca di Alessandro VI fra Italia e Spagna*, 39-61.
 Vicente Ángel ÁLVAREZ PALENZUELA, *Alejandro VI y la política peninsular*, 63-87.
 Prim BERTRAN ROIGÉ, *La política mediterránea de la Corona de Aragón bajo Fernando el Católico*, 89-100.
 Maria Grazia MELE, Maria Giuseppina MELONI, *La famiglia Borja nel Regno di Sardegna. Potere feudale e ruolo istituzionale*, 101-114.
 Anna Maria OLIVA, Olivetta SCHENA, *I Torrella, una famiglia di medici tra Valenza, Sardegna e Roma*, 115-146.
 Miquel NAVARRO SORNÍ, *Calixto III y la cruzada contra el Turco*, 147-167.
 Édouard BOUYÉ, *Alexandre VI, les Turcs et la croisade*, 169-186.
 Roberto BONFIL, *Ebrei iberici in Italia all'epoca di Alessandro VI*, 187-196.
 Philippe GOURDIN, *La papauté a-t-elle une politique magrebine pendant le Moyen Âge?* 197-211.
 Salvador CLARAMUNT, *Alessandro VI e i viaggi atlantici*, 213-219.
 Luís ADÃO DA FONSECA, *Alessandro VI e l'espansione atlantica: una riflessione*, 221-233.
 Paola FARENGA, *Non solo classici. Politica, cronaca (e storia)...*, 235-253.
 Santiago AGUADÉ NIETO, *Los reyes Católicos y la imprenta en la Corona de Castilla*, 255-301.
 Consuelo VARELA, *Alejandro VI y Colón*, 301-314.
 Josep HERNANDO, *Cristiandad, conquista y evangelización. De la obligación de evangelización al derecho al control de las instituciones evangelizadoras*, 315-332.
 Giuseppe BELLINI, *Alessandro VI e la prima acculturazione americana*, 333-246.
 Laura de MELLO E SOUZA, *I primi tempi del Brasile: scoperte e incertezze*, 347-361.
- [VI] Diego QUAGLIONE, *Alessandro VI negli scrittori politici francesi del Cinquecento*, 9-24.
 Pasquale CORSI, *I Borgia nella storiografia letteraria moderna e contemporanea*, 25-32.
 Benedetto VETERE, *Lo Stato nel pensiero politico di fine Quattrocento*, 33-55.
 Alfonso LEONE, *Il commercio estero in Italia meridionale dal Quattro al Cinquecento*, 57-62.
 Luca D'ASCIA, *Machiavelli e i Borgia dal Rinascimento al secolo XIX*, 63-86.
 Anna Laura TROMBETTI BUDRIESI, *Alessandro VI e Bentivoglio*, 87-114.
 Berardo PIO, *Aspetti politico-istituzionali di Bologna all'epoca di Alessandro VI*, 115-129.
 Giuseppe MAZZANTI, *Rodrigo Borgia e lo Studium bolognese*, 131-145.
 Santiago AGUADÉ NIETO, *Politica Universitaria di Alessandro VI nel regno di Castiglia: l'Università di Alcalá*, 147-162.
 Anna ESPOSITO, *Il notaio Benimbene e la famiglia Borgia*, 163-181.
 Paola PIACENTINI, *Genazzano, il castello Colonna e l'occupazione borgiana*, 183-209.
 Giuseppe LOMBARDI, *Storici dell'Ottocento sui Borgia (Burckhardt, Gregorovius, Pastor). Un caso irrisolto: l'assassinio del duca di Gandia. Fonti e giudizio storico*, 211-224.
 Jean-Patrice BOUDET, *Manipuler le ciel: note sur les horoscopes d'Alexandre VI et de Jules II établis par Luca Gaurico*, 225-234.
- [VII] José M^o CRUELLES GÓMEZ, *Los Borja en Valencia. Nota sobre historiografía, historicismo y pseudohistoria*, 15-41.
 Francesco TATEO, *«Poichè Valenza il colle Vaticano occupato avea»*, 43-51.

- Renata FABBRI, *Spiriti antiborgiani in scritte veneziane coeve*, 53-68.
- Miguel NAVARRO SORNÍ, *La promoción eclesiástica de Rodrigo de Borja: estrategia nepotista y política dinástica de Calixto III*, 69-89.
- José Manuel NIETO SORIA, *La política eclesiástica de los Reyes Católicos durante el pontificado de Alejandro VI*, 91-112.
- Anna Maria OLIVA, *Gli ambasciatori dei Re Cattolici presso la corte di Alessandro VI*, 113-145.
- David IGUAL LUIS, *Los banqueros del Papa: Ambrogio Spannuchi y sus herederos (1450-1504)*, 147-181.
- Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *El comercio valenciano con Roma durante el pontificado de Alejandro VI*, 183-205.
- Santiago LA PARRA LÓPEZ, *Los hijos de Alejandro VI, duques de Gandía*, 207-222.
- Mª Milagros CÀRCEL ORTÍ, Vicent PONS ALÓS, *El clero valentino en la época de los Borja*, 223-262.
- Rafael NARBONA VIZCAÍNO, *Poder real y sociedad urbana. Valencia en el siglo de los Borja*, 263-279.
- Manuel RUZAGA GARCÍA, *Una minoría religiosa en la época de los Borja: los mudéjares valencianos*, 281-301.
- Amadeo SERRA DESFILIS, *Asuntos de familia: el arte patrocinado por los Borja en Valencia en tiempos de Alejandro VI*, 303-328.
- Ximo COMPANY, Felipe V. GARÍN LLOMBART, *La comitencia artística de Alejandro VI en Italia*, 329-394.
- Silvia MADDALO, *Ritratti emblemi stemmi: simbologia del potere immaginario figurativo*, 395-427.

El volum I/2 s'acaba amb unes pàgines dedicades a un problema de llenguatge, el de l'influx del toscà damunt el parlar pròpiament romà en aquells anys del pas del segle XV al XVI. És una mostra de les preocupacions que en aquell moment es vivien tant dins com fora els ambients curials d'Alexandre VI i que, segons els estudis darrerament publicats sobre el tema, també ocupà curials catalans i valencians d'aquell papa, preocupació que s'hauria concretat en les *Normes per a esquivar mots pagesívols*: el català o el valencià feia una gran passa i es col·locava en situació d'entrar amb garanties de bona salut en els temps moderns; és de doldre que, si ha cridat l'atenció en d'altres llengües, el tema no hagi trobat en aquestes pàgines un estudi digne, com tampoc no l'ha trobat el fet que els Borja i els seus corresponsals expressin normalment el català en llurs comunicacions escrites: poques vegades el valencià deu haver aplegat tan amunt i amb tanta qualitat com en les plomes dels Borja. És de doldre vivament que uns estudis dedicats per la Generalitat Valenciana a estudiar Alexandre VI, no hagin considerat adient d'esmerçar ni un minut a recordar la llengua valenciana, que ells amb tanta de dignitat utilitzaren. Els italians han donat en aquest punt una lliçó, que les autoritats valencianes no haurien de desestimar.

Josep Perarnau

Epígonos del encubertismo. Proceso contra los agermanados de 1541. Pablo PÉREZ GARCIA, Jorge Antonio CATALÀ SANZ (Biblioteca Valenciana. Colección Historia / Estudios), València, Generalitat Valenciana 2000, 528 pp.

No fa molt de temps el tema de l'Encobert (o, més ben dit, del pseudo-Encobert) valencià comparegué en aquestes pàgines a través d'un estudi històric (cf. «ATCA», XXIII-XXIV (2004-2005), 568-570), ara hi torna pel camí del mateix procés judicial que suscità, el text del qual és ací publicat complet, a partir de l'exemplar de València, ARV, *Procesos. 3ª part. Apèndix 1610*, que té per títol original el següent: *Proces dels procuradors fiscals de sa Magestad contra Antoni Soldevila, fuster, y Geroni Serdà, flaquer, e altres*, títol completat amb la primitiva referència arxivística d'«Armari VIII» i el nom de l'escrivà: Galçerà Pérez, notari.

La completesa del procés explica que trobem en aquestes pàgines nombre de texts de naturalesa diversa, com són els inventaris de les cases dels encausats, que enceten les actuacions judicials (181-227), estances, en una de les quals consta haver estat trobar un llibre (dels comptes de l'obrador) i qualque pergami (185); no cal dir que hi podem llegir el resultat de tots aquells actes que configuren un procés judicial, com declaracions de tota mena (dels mateixos encausats i d'una llarga rècula de testimonis), consideracions dels advocats i dels fiscals, decisions dels jutges, sentència o sentències finals (470 i ss.) i fins i tot el o els pagaments al botxí que la o les executà (473), sense oblidar la documentació complementària (455-494).

A diferència de l'estudi històric, al qual ens hem referit en començar, les pàgines del procés ens permeten d'assistir en primera línia al desplegament d'aquell cas i no pas a través de la reconstrucció feta per d'altri, per ben feta que sigui. I la primera perplexitat de la dita lectura consisteix a adonar-se que el possible lector s'hauria de desfer de la impressió amb la qual per força entra en la lectura del llibre, en trobar ja classificat l'afer com a ,epígons de l'Encobertisme', ja que les declaracions inicials, de l'Encobert, no en diuen res; són els advocats fiscals els qui interpretaren els fets que els presentaven les declaracions com a ,crim de Germania' (245-249); els fets que donaren a conèixer els encausats i que permetien de fer-se una idea força exacta d'allò que havien maquinat, és traduït o transformat pels advocats fiscals en el dit crim, que sobretot en les autoritats i segurament també en el poble valencià, creava una sensació d'imminent perill de la pau pública. Vistes les coses a la distància de mig mil·lenni, el lector es pregunta si n'hi havia per tant, sense que, per la distància s'atreveixi a respondre-hi de forma contundent, ni que només sigui perquè tampoc no és possible de conèixer el resultat final del conjunt de circumstàncies que s'acumularen en aquell moment en la societat valenciana.

Aquells anys precedents, en efecte, de la lectura de les actes del procés, se'ns presenten com a considerablement problemàtics, amb interrogants que tocaven directament els ciutadans i els deficiaven davant el futur més immediat però incert, potser en particular a València. De la banda de terra, el poble menut estava ,fart de mals anys' (310), i de la del mar, entre la conquesta de Constantinoble i la desfeta de Lèpanto, els estols turcs s'havien fet els amos de la Mediterrània (per aquells anys, Ciutadella de Menorca sofriria en la pròpia carn una d'aquelles ,razzies' literalment destructives) i ja havien començat de córrer notícies de ,senyals del cel' vistos a Roma (233-234), i corrien pel poble tant oracions miracles (234) com profecies a dojo (238, 239, 252, 268, 280, 281, 282, 284, 294, 303); i aquestes preocupaven particularment les autoritats, car en els interrogatoris preguntaven si als imputats els havien estat llegides o recitades ,profecies algunes', en plural).

Al bell mig d'aquesta fauna i flora esponerosa era normal que tothom procurés de saber si, ni que fos per ,estrologia' (265) es podia entrellucar qualque possibilitat de salvació, i heus ací que rebrota en el poble el record d'aquell *Vae mundo in centum annis*, recollit per Arnau de Vilanova en el seu *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, segons el qual, el «vespertilio [el ratpenat valencià] scinifes Hispanie devoret, subiciensque Africam et caput bestie conterens accipiat monarchiam et in posteris humiliet Nili habitatores» («ATCA», VII-VIII (1988-1989), 103, líns. 984-985). Hi havia gent convençuda que considerava el doctor Salaia (el rector de la Universitat de València, cal suposar) com a oracle i que d'alguna manera estava a favor de tal visió de les coses (235, 272, 277); però la gran esperança era posada en un duc de Pera, nét del rei catòlic, Ferran II Trastámara, a través del seu, gairebé nonat, fill del rei i de Germània de Foix, príncep Joan, que no hauria mort, s'hauria fet gran en llunyes terres i hauria tingut un fill el qual, casat amb una filla del rei d'Anglaterra era destinat pel cel a esdevenir el gran Emperador d'Occident, que destruiria l'Islam i arribaria victoriós fins a Jerusalem, on dipositaria la seva corona imperial en el Sant Sepulcre (cf. 173-174).

En aquesta conxorxa desballestada i delirant hi havia previst algun lloc per a l'emperador Carles, el de «morir molt prest» (247/VII), i els juristes de la Reial Audiència hi veieren una forma de segar l'herba sota els peus de l'actual monarca Carles d'Habsburg, car els encausats pretenien «comoure e avalotar lo poble de València contra Sa Magestat» (246/VI), i tiraren pel dret: crim de Germania i de lesa magestat (298/XXX). Des del moment que hi han entrat i

han fet la seva feina els juristes, els polítics se'ls creuen, començant pel duc de Calàbria, lloc-tinent i virrei de València, i tot l'aparell de la Reial Audiència es mobilitza per descobrir les trames d'un possible cop d'estat i trobar-ne els culpables; com en un sainet, el perill s'engrandeix, fins que la darrera i gran declaració desvela que tota la conxorxa no era altra cosa que l'invent d'un pobre diable turolenc, pare de nombrosa fillada, a fi de fer saltar uns quants calerons a un grapat de caps calents valencians (entre ells un de família procedent d'Oliana: 256), ordint la pensada ja resumida en el paràgraf anterior. Mentrestant, abans que el turolenc revelés tot el seu 'secret', un parell de crèduls ja hi havien perdut la vida.

* * *

El volum que ens ocupa ens permet de resseguir, pas per pas, tot el procés davant la Reial Audiència i a través d'ella, de donar una ullada damunt un fragment de la societat valenciana en el seu estrat més popular, el de la gent que pel seu ofici o en general amb el seu treball arribava a guanyar-se la vida: tothom és fidel cristià, tothom és no sols fidel, sinó fins i tot devot de l'emperador Carles, tothom és conscient d'haver hagut de fer un coorsforç important per superar temps difícils i tothom es defensa de la possibilitat de posar-se en problemes que el superen.

Aquesta petita tragèdia té un aspecte realment positiu: és coneguda a través d'un valencià popular, que fa gust de llegir, un valencià que ha heretat i conservat les qualitats que tenia en la boca o en les plomes dels prohoms del Renaixement; fins i tot trobo alguna sentència popular, altrament, almenys per a mi, desconeguda: «lo home fa linatge, que no la dona» (238); o la paraula 'badomia' = 'falòrnia': «algunes demències o badomies, que aquell referia de les parts de Flandes» (402-403 i 433/3). I ja col·locats en el pla de la llengua hem de doldre'ns d'una mancança que es repeteix en tot el volum, la de la confusió de la 'u' del text en ésser transcrita per 'n', rècula, que no serà pas, ni de bon tros, completa: 233/8: 'no-n' < 'no u' (= no ho); 234/14: 'que-ns' < 'que us'; 234/6 del final: 'no-n' < 'no u'; 241 (20.5)/no-n' < 'no u'; 242/4 del final: 'no-n' < 'no u'; 263/18: 'que-ns' < 'que us'; 277/6 del final: 'que-n' < 'que u'; 278/6 i 8: 'no-n' < 'no u'; 280/5: 'qui-n' < 'qui u'; 280/10 del final: 'no-n' < 'no u'; (la llista podria ésser més llarga); hi ha un cas especial: 366 (64)/6 del final: 'nils' < 'mils' = 'millor'. Hi ha d'altres casos: 262(28)/11: 'ervatur' < 'eruatúr'; 335/VII: 'en ans' < 'enans'; 367/líns. 2-3: 'faltem' < llatí 'saltem'; 388/11: 'lençar' < 'lençar' = 'llençar'.

Finalitzada la transcripció del procés, les pàgines 455-493 ofereixen el text sencer de vint-i-vuit documents complementaris, transcrits de sèries diverses de l'ARV, entre els quals es troba la sentència de mort de Jeroni Cerdà i Antoni Soldevila, de la secció de Reial Audiència, *Sentències*, caixa 214: *Sententia mortis et confiscationis...* (451-463); Jeroni Sòria ho recollí puntualment en el seu dietari (464); era el 21 de maig del 1541; no hauria acabat de passar un mes, el 20 de juny del mateix any, el turolenc Bernardino Acero revelava amb tots els ets i uts el seu estratagema per a fer saltar uns quants diners a aquell parell de babaus (406-410); el darrer dia d'aquell mes era sentenciat a la mateixa pena, «executioni deducta eodem die» (470-472). Hi ha taules onomàstica (495-511) i toponímica (513-519).

Un procés complet i ben interessant entorn de tres tragèdies segurament evitables.

Josep Perarnau

Florenci BARNIOL I BOIXADER, Jordi VILAMALA SALVANS, Francesc Macià i Ambert, *Bac de Roda (1658-1713). Família i trajectòria d'un dirigent de la Guerra de Successió*, Les Masies de Roda, Ajuntament 2007, 240 pp.

He de confessar que m'ha costat de decidir-me entre col·locar el present llibre en el lloc que li correspondria dins la secció de *Notícies bibliogràfiques*, o en la present de *Recensions* i m'he

decidit per aquesta potser no pas sols pels texts dels segles XVII i XVIII que li han servit de base i que almenys es poden endevinar a través de la pàgina dedicada a les *Fonts arxivístiques* (225), ans per un conjunt de circumstàncies que es troben en aquest i segurament en tants d'altres llibres dels darrers temps, on, la dissort d'haver de lluitar contra la pèrdua de documentació sota l'artilleria francesa o sota les foguerades prometedores de nova època lluminosa en el segon semestre del 1936, ha estat d'alguna manera vençuda per la constància dels recercadors i l'interès dels consells municipals. La present recensió voldria ésser primer de tot un homenatge als qui han esmerçat moltes hores del seu temps a vèncer tota mena de dificultats i als qui han procurat que el treball desinteressat d'uns il·lusionats arribés al coneixement de les respectives poblacions.

En el cas de Bac de Roda, els dos autors ens presenten un primer bloc, on resseguim la trajectòria de les successives generacions des del decenni del 1620-1630 a la Sagrera de Roda fins entorn el 1740 al Banat entorn Temesvar, exiliats a l'Imperi austrohúngar, a Hongria. Durant aquests cent-deu o cent-vint anys, els Bac de Roda passen de pagesos i traginers a mercaders i a ocupar llocs de prestigi dins la comunitat local (16-38), fins que la trajectòria de la raguèlia és profundament desviada per les també successives guerres amb França que afectaren Catalunya a partir del 1673.

Casat amb només catorze anys el 1672 amb la pubilla de la Casa Pairal Bac de Roda (ell serà conegut en endavant pel seu nom de pubill), entorn el 1694 dins el marc de la Guerra dels Nou Anys amb França (1688-1697), comença de despuntar la figura militar de Francesc Macià, En Bac de Roda, que al cap de poc esdevenia un dels homes de confiança del darrer virrei dels Habsburg a Catalunya, Jordi de Hessen-Darmstadt i, mort Carles II, participava tant en el decantament de Catalunya vers l'òrbita dels Aliats amb la Casa d'Habsburg i la seva continuïtat en la figura reial de l'arxiduc Carles (Carles III), com en els passos (Almansa, Brihuega, Villaviciosa...) vers la capitulació davant el poder de França, personificat pel duc d'Anjou (Felip V), un dels quals, amb forta càrrega simbòlica, fou la detenció (gràcies a un traïdor?) entorn el 30 d'octubre i la immediata execució d'En Bac de Roda el dia de Difunts, 2 de novembre del 1713, a Vic, Rambla de les Davallades (41-77). Abans d'un any hauria capitulat Barcelona.

Tot un capítol és dedicat a informar de manera ben detallada del patrimoni dels Bac de Roda (81-121), tant el format per masies familiars (el mas Bac de Roda i el Colom), com per edificis en població reunida. És el resultat d'una «investigació acurada a diferents arxius, biblioteques, hemeroteques i centres d'arxiu. S'han consultat tot tipus de fonts i de documents (testaments, censals, debitoris, compravendes, plets, etc.)» (81). Hi és dibuixada una línia general ben significativa: Els Macià, ja traginers, portats pel vent favorable d'un moment econòmic que per l'empenta comercial de la segona meitat del segle XVI a Vic féu créixer de deu a cent-vint el nombre de traginers (90), disfrutaven d'una excel·lent bona salut econòmica que en la persona de Francesc Macià els permeté d'apropiar-se de pubilla, nom i escut d'armes de Bac de Roda, però que per la implicació en les guerres, dels Nou Anys primer i de Successió després, s'hagueren d'endeutar no sols venent censals, ans encara els calgué vendre terres (92-97) i els anys 1713-1714 havien arribat a la més absoluta misèria (103 i 122), el 1715 ja els calgué renunciar a l'herència (123) i refugiar-se sota les ales de l'emperador Carles d'Àustria, des d'on el llunyà 1773, obligats pels deutes, hagueren de liquidar allò que restava del patrimoni tant del dels Macià traginers com del dels Bac de Roda propietaris pagesos (126).

La mort de Francesc Macià, àlies Bac de Roda, l'assenyalat dia 2 de novembre del 1713, Dia de Difunts, l'elevà per la veu del poble a la categoria de mite de Catalunya, ja immediatament, gràcies a la cançó popular *Ai! noble ciutat de Vic* (170-172), que destacava la traïció que el posà en mans dels botiflers, la sentència capital, i els seus darrers moments i preocupacions, ben allunyades de les que ens consten en l'humiliant darrer testament, dictat moments abans d'ésser ajusticiat (75). Recitada o cantada, la cançó esdevingué testimoni col·lectiu, i el romanç fou repetit per milers de veus de generacions successives, cadascuna a la seva manera: encara durant tot el segle XX es trobaren persones d'edat que podien repetir de cor alguna de les setze

versions de la contalla (168); els autors consideren que el text més acostat a la veritat històrica és el publicat per Josep Gudiol i Cunill el 1914 (169-172); alhora, però, fent ús del permís reconegut per mestre Horaci («pictoribus atque poetis...»), els poetes, alguns d'ells de primera línia com Jacint Verdaguer, reelaboraren el tema i els versos ja populars (191-195): ell mateix no tingué cap empatx a aplicar el mite d'En Bac de Roda a les batesses polítiques entre la reina d'Espanya Isabel II i el general Joan Prim i Prats: («[Na Isabela] és destronada / En Prim los ha dat a Cadis / lo darrer cop de destral. / Bac de Roda, Bac de Roda,/ qui et pogués ressuscitar!» (195).

Molts, i no sols poetes, el seguiren durant el segle XX en una altra dimensió, la purament política, tant abans del 1936 com sobreror després del 1979 (135-159), però aquest és un camp amb dinàmica pròpia, cada vegada més allunyat dels texts anteriors al segle XIX. La bibliografia hi és més pròxima (226-234), segurament més que la discografia o les webs (235).

* * *

Hom està acostumat que els estudis basats en texts o documents siguin destinats a lectors, si no especialistes, sí almenys positivament i personalment interessats en el tema. El llibre que ara ens ocupa es troba en una altra dimensió: és destinat no sé si dir al gran públic, però sí al poble en el més noble sentit de la paraula, al qual no se suposen coneixements de la situació social i cultural de fa tres segles. Aquest interès a fer accessible a persones no particularment familiaritzades amb la vida, les institucions socials i jurídiques i els valors de la societat catalana en el pas del segle XVII al XVIII és allò que ha decidit els autors a completar el text de llur exposició amb complements marginals en nombre de pàgines, en els quals són explicats conceptes de realitats socials molt vives en aquells moments i en canvi, almenys per al gran públic, desconegudes (o poc se'n manca) els nostres dies: ,alou' o ,censal' o ,for' o ,marmessor' o ,Sacre Imperi Romanogermànic' i tants d'altres en podrien ésser exemple.

Que valgui, doncs, la present recensió per a donar l'enhorabona a una altra forma de posar els texts a l'abast dels lectors, amb el desig que tingui bon esplet d'imitacions.

Josep Perarnau

Niccolò GUASTI, *L'esilio italiano dei Gesuiti Spagnoli. Identità, controllo sociale e pratiche culturali (1767-1798)* (Biblioteca del XVIII Secolo: «Settecento Italiano», 2), Roma, Edizioni di Storia e Letteratura 2006, XVIII i 566 pp.

El doble exili dels jesuïtes de totes les províncies, tant ibèriques com americanes o orientals, per obra dels ministres i sobretot dels reis Borbons, Carles III i Carles IV, es traduíren en un conjunt d'episodis, que només entren en el nostre camp tant com jesuïtes catalans (aleshores de la Província d'Aragó) s'hi trobaren afectats amb totes les conseqüències i fou durant els anys assenyalats en el títol (el segon exili tingué lloc els anys inicials del segle XIX i per tant cau fora dels nostres termenals cronològics), que l'autor vol resseguir en les seves tres manifestacions polítiques, econòmiques i culturals. I encara que en la seva totalitat el mig miler i escaig de pàgines no ens afectin, crec que s'ho val de donar-ne un resum global que ajudi a capir el conjunt i de resseguir aquelles que ens informen de les vicissituds viscudes (i sovint, més sofertes que simplement viscudes) pels jesuïtes de les nostres terres.

El fet que els darrers decennis aquest hagi estat un camp ben cultivat pel malaguanyat p. Miquel Batllori i després pel seu deixeble (i indiscutida autoritat en la matèria), el prof. Antoni Mestre amb els seus col·laboradors, obliga fins a un cert punt a informar d'allò que ha interessat a un investigador que ha contemplat el tema des d'una nova perspectiva; car si estàvem acostumats a veure'l mirant des d'aquesta a la península veïna nostra en la Mediterrània, el present llibre ens permet de mirar-nos-lo al revés, des d'Itàlia vers els Països Catalans, guiat

per un autor que demostra un indiscutible coneixement de les fonts (XVIII), tant italianes com ibèriques.

La visita a la qual Niccolò Guasti ens convida comença, com no podia ésser altrament, per la decisió i l'execució (dolorosa!) de l'èxode forçat dels jesuïtes decretat per Carles III Borbó en tots els seus dominis, americans i asiàtics inclosos. I heus ací que aquells milers d'exiliats es troben en terra d'Itàlia: és normal que siguem informats de com es realitzà i fins on arribà l'encaix d'aquells nouvinguts (no massa ben acollits, val a dir-ho), amb una terra, un idioma i un tarannà, que no eren pas els seus (encara que per als d'àrea catalana, sempre hi havia l'avantatge de la proximitat entre la llengua pròpia i la italiana o qualsevol dels seus dialectes) (113-244); un pas més, i el tema acabat d'indicar es concreta en uns camps culturals com l'Il·luminisme i la seva manifestació acadèmica (i ací trobem un sotstítol que ens parla de «I gesuiti valenzani e gli accademici fiorentini: un dialogo fallito» [293-328]) o la polèmica política en els moments immediats a la Revolució Francesa (245-362). Els dos darrers capítols ens condueixen a adonar-nos de com el govern de Madrid jugà amb aquells exiliats, primer col·locant-los en una situació de pobresa extrema i després oferint-los de treure d'aquella situació amb alguns ajuts, condicionats, per descomptat, a llur bona conducta («bona' des del punt de vista de la política del govern, és clar!») i a la possibilitat que els qui poguessin, s'esmercessin a estudiar, escriure i publicar llibres que, en general, contribuïssin a l'elevació cultural del poble, fins que, davant la campanya europea de la «legenda negra», fou el govern qui es valgué d'aquells jesuïtes per a donar-hi resposta. I ja ens trobarem a les portes de la Revolució Francesa, que obligà a d'altres planteigs, entre d'altres raons perquè les zones més poblades de jesuïtes exiliats es trobaren o en la República Cisalpina o en la República Romana i (Déu ens en guardi!), el Govern Espanyol havia d'assegurar que a través d'ells, ni que fos a contrallum de posicions polèmiques, s'esengués el coneixement de la situació revolucionària (363-533).

La introducció i el primer capítol ens porten, la introducció (1-26) a acompanyar aquells centenars d'exiliats en el seu difícil i humiliant viatge a cercar un lloc d'acolliment en la península italiana i el capítol primer (27-111) a conèixer les condicions de l'exili tant per part del govern de Carles III com dels governs i de la societat italiana, Santa Seu inclosa, fins que el 1798 pogueren tornar als respectius col·legis o cases de procedència. Ací el protagonista és el conjunt dels 5046 expulsats (12), que, a Itàlia, estigueren constantment controlats, des de l'hora inicial de trobar lloc on viure, pels delegats governamentals, a les mans dels quals hi havia sempre l'amenaça de tallar la minsa consignació econòmica, ja indispensable per a l'estricta supervivència. En aquest primer centenar de pàgines algun català fa una aparició fugaç, els primers en tant que oficialment «secularitzats» (Antoni Eixemenó i Lluçà Gallissà, núms. 38 i 187, respectivament, de la llista dels 777, que havien preferit figurar com a deseiixits de la Companyia: 89, nota 126), o per les anècdotes de què foren protagonistes en algun dels moments de l'exili, ni que fos —com succeí a Antoni Eixemenó— la caiguda en mans de pirates anglesos a l'hora de tornar a casa, que el deixaren amb els seus companys a l'illa d'Eivissa i Eixemenó perdé tota la biblioteca que havia anat formant els anys d'estada a Itàlia (104/ nota 164).

La compareixença de membres de la Província d'Aragó s'accelera des del moment en què Napoleó Bonaparte ha creat la República Cisalpina al Nord i la República Romana en els estats Pontificis: la darrera també causà problemes a Monserrato, l'església de la Corona a Roma (97-98); sabem que Pere Montengon es trobà davant la Inquisició pel seu *Eusebio* (106); també Antoni Eixemenó per *El espíritu de Maquiavelo*, en aquell moment, reflexió políticament incorrecta (107); Francesc Gustà es jugà la benvolença del poder civil amb el seu *Della condotta della Chiesa Cattolica nell'elezione del suo capo visibile il Romano Pontefice*, Venècia 1799 (109, nota 174; Joan Andrés era bibliotecari reial a Nàpols, i els germans Masdeu eren emparats pel duc de Parma: 109-110).

Entrem en el capítol segon i seguim coneixent catalans d'un en un: Nicolau Mercer (cognom tan català que en documentació medieval fins i tot ens n'és explicat el sentit: «mercer, venedors mercès», és a dir, botiguer, i no calen disquisicions sobre com s'ha format, tal com l'autor

fa en la pàgina 120); O. Prat de Saba, de Vic (amagat sots el pseudònim de J. Font de Vall), autor d'una bibliografia d'escriptors de jesuïtes de la província d'Aragó en l'exili d'Itàlia: *Operum scriptorum Aragonensium olim a Societate Iesu in Italiam deputatorum, index* (129, nota 24); Josep Piñol féu heroicitats al servei dels malalts (130, nota 26, i 181), però no trigarem gaire a trobar-los agrupats: a Forlì uns quants (no se sap quants) havien fundat una societat comercial, traficaven amb xocolata, sucre, canyella, drap català ,y otros muchos géneros' i fins i tot s'havien comprat una casa (149/74); sabem les dificultats econòmiques de Joan Francesc Masdéu per a publicar el segon volum de la *Storia critica di Spagna* (151-152/80; cf. 187); Montengon, en canvi, trobà ajut per al seu *Eusebio*, i, de més a més, rebé pensió doble del govern de Madrid (152/82); les pàgines 153-167 ens informen d'una altra mena de 'societat' entre tres 'aragonesos': Joan Andrés i Morell, Antoni Conca i Alcaraz i Lluçà Gallissà i Costa, coordinats per Conca, col·laboraren en la informació de llibres que podien interessar a les biblioteques per a les quals treballaven (Gallissà a la Publicca de Ferrara (cf. 208-210), Andrés a la Regia de Màntua i Conca mantenia la relació amb Giulio Perini, sotsbibliotecari de la Magliabecchiana de Florència); tots tres intentaren establir un intercanvi de llibres entre editors italics i ibèrics, però aquells no veieren clar que el resultat econòmic justificués assumir el cost de l'operació, també entre d'altres raons perquè els llibres fins i tot en italià publicats a Itàlia contenien moltes errades, sobretot en els noms d'espanyols (166 I nota 114); Gallissà arribà a oferir a Perini el càrrec de bibliotecari en cap de Ferrara, però aquest no marxà de Florència.

Segueixen pàgines, on consten jesuïtes nostres dedicats a l'ensenyament en institucions pedagògiques: Josep Pons i Massana, rector del seminari de Foligno (181; cf. 184 i 187); Bernat Garcia ensenyava ciències a Venècia (184); Bartomeu Pou i Puigserver, llatí i grec a San Clemente de Bologna, abans d'ésser secretari del futur cardenal Antoni Despuig (185); Joaquim Pla, company de Pou a Bolonya, arribà a professor de caldeu i encarregat de la secció oriental a la Biblioteca Pública de Ferrara (185-186 i 210); Antoni Vila fou també mestre eminent de llengües clàssiques a Ferrara, amb Gallissà (187-188), i Francesc Gustà ensenyaria història eclesiàstica a Nàpols i a Palerm (189); els germans Josep Antoni i Baltasar Masdéu ensenyaven filosofia al col·legi San Pietro de Piacenza i el valencià Antoni Ludeña, ciències a la Unversitat de Bologna (189). Alguns d'ells trobaren solució a problemes, sobretot econòmics, acceptant càrrec d'institutor o semblant en cases nobles o senyoriales (192-206), o en biblioteques, com Gallissà a Ferrara, on adquirí tal prestigi que Napoleó Bonaparte li oferí de fer-se càrrec del fons originari de la Bibliothèque Nationale de París (209 i nota 217). El darrer apartat del capítol segon és dedicat a les noves formes, diguem-ne socials, de cultura: revistes d'alta divulgació per a la formació d'opinió pública, i acadèmies. Ens tornem a trobar amb vells coneguts: J. B. Masdéu, Conca, Llampillas, Gustà, Andrés, Gallissà (213-226), alguns dels quals (Conca, Andrés, Eixemeno, Masdéu) es relacionaren amb acadèmies (233-236).

El capítol III, *Gli espulsi di fronte alla cultura del settecento: Illuminismo, erudizione e polemica politica* (245-361), ens introdueix de ple en temàtica d'història de les idees. L'autor l'enceta resumint la posició de dos 'eminenti storici gesuiti', Ignasi Casanovas i Miquel Batllori; aprofita les seves mateixes paraules: «...la profonda formazione umanistica dei gesuiti valenzani e catalani, ibridandosi con la cultura catalana coeva, avrebbe prodotto un pensiero originale e in linea con gli orientamenti europei...» (245); tot seguit, també sintetitza la posició 'interessante e problematica' (247) d'Antoni Mestre, resumida en la frase següent: «...la riscoperta settecentesca della letteratura greco-latina e la condivisione del metodo della critica storico-filologica contribuirono... al superamento dell'Antico Regime» (246); l'autor, però, també hi diu la seva: «...i due storici iberici (Batllori i Mestre) concordano nell'individuare nell'Umanesimo il principale 'trait- d'union' tra gli ignaziani spagnoli e la cultura europea settecentesca» (247-248).

Però l'autor no hi està d'acord, perquè aquella explicació de Batllori-Mestre pressuposa que els milers de jesuïtes ni reberen cap influx de la població i dels estudiosos italians ni aquests d'aquells, i fa una sèrie d'observacions de les quals es deduiria una influència mútua i es refereix a dos casos particulars: d'una banda, Joan Andrés havia aprofitat en un dels primers volums

de les cartes d'Itàlia una informació sobre alguns professors de la Universitat de Pisa, que suscità una rèplica enverinada dels pisans afectats, que es sentiren ultratjats (257-260); per tant, la presència a Itàlia dels jesuïtes exiliats no era indiferent entre els professionals de l'ensenyament i de la ploma. L'altre cas és mereixedor d'un sotstítol en la pàgina 293: *I gesuiti valenzani e gli accademici fiorentini: un dialogo fallito*. La seva reconstrucció arriba fins a la pàgina 328: intentem de resumir-ho. Antoni Conca, de qui ja hem parlat, mantenia els contactes entre ell i els seus companys Andrés i Gallissà, d'una banda, i Giulio Perini, també ja conegut, impressor a Florència de la revista «*Novelle Letterarie*» i secretari de l'Accademia Fiorentina, de l'altra; el 1787-1788 n'isqué la decisió, oficialment confirmada, d'establir relació estable amb l'Accademia de Ciencias Naturales, de Barcelona: s'intercanviaren estatuts i cada una nomenà els presidents i secretaris, membres corresponents de l'altra (302-303, 308 i 310); al cap de poc, en ésser establerta a Madrid la Sociedad Económica de Amigos del País, el tercet d'Andrés, Conca i Gallissà intentà de repetir l'operació, aquesta vegada amb l'Accademia dei Georgofili, també de Florència, però l'empresa naufragà (310-317), perquè tota ella era centrada en la *Idea de la ley agraria* d'Alejo José G. Sison i Feliu, projecte que no satisféu els acadèmics georgòfils de Florència i tiraren per terra tota l'operació. Després del fracàs, les relacions amb Giulio Perini foren reconduïdes per Lluçia Gallissà i pujaren de categoria (321-326). El darrer apartat d'aquest capítol terç és dedicat a la literatura 'profètica i mil·lenarista', no desconeguda de qualque jesuïta; el primer català que s'hi trobà implicat fou Antoni Febrés, procedent de Xile (339; cf. 359); ja no sols implicats, ans autor i col·laborador, Bru Martí i Antoni Puchol, provocaren una gran polseguera molt pròxima a un conflicte diplomàtic amb la Santa Seu per un pamflet, *Lettera del vescovo di N... in Farnia al cardinale M... in Roma tradotta dal francese* (340-353). El mateix 1777, el govern de Madrid s'adonà que es podia servir dels jesuïtes exiliats per a objectius més presentables: Francesc Xavier Llampillas escriví el seu *Saggio xstorico-apologetico* (355) i Francesc Gustà mantingué una controvèrsia amb l'autor anònim de *Gesù Cristo sotto anatema* (358, nota 230) i no cal dir que deixà sentir la seva veu contra la Revolució Francesa (360, nota 236).

En els dos darrers capítols, respectivament intitulats «IV. *Il governo spagnolo e le scelte culturali dei gesuiti espulsi*» (363-449) i «V. *Ex gesuiti e governo spagnolo: un opportunismo reciproco*» (451-533), el protagonista d'aquesta recerca es desplaça, tal com ja semblava augurar el final del capítol anterior, dels jesuïtes exiliats al govern de Madrid; aquest s'adonà que no tenia cap sentit seguir fent morir de gana milers de persones que es donava la casualitat, eren de les més ben preparades intel·lectualment de tot el regne i que, mirant d'aprofitar-se'n, alhora se'ls ajudaria econòmicament. En arribar al poder «Moñino [José, comte de Floridablanca] si rese conto che una della chiavi del potere risiedeva nel controllo della cultura» (365) i, de més a més, que el control esmentat havia de consistir, sobretot en tractar-se de la reflexió històrica en el fet que «questa, come gli altri rami dello scibile, doveva considerarsi al servizio degli interessi propagandistici contingenti della monarchia e del governo» (366), i que en aquesta campanya tindria per col·laboradors un grup de valencians d'alguna manera 'maiansians': Francesc Pérez Bayer, Joan Bta. Muñoz, Franccec Cerdà i Rico, Josep Anton Cabanilles (367). El primer tema sobre el qual al govern li calgué ajut fou la campanya internacional basada en la Llegenda negra i ningú coneixia tant la realitat de l'evangelització i colonització d'Amèrica com els jesuïtes, que n'havien estat protagonistes (369-373); els primers a col·laborar en les noves possibilitats haurien estat Francesc Xavier Llampillas i Joan Nuix (406, 409, 418-419, 433), ja que «fu come al solito la Provincia di Aragona a distinguersi» (410); els seguien una llista considerable, fins a vint-i-cinc, dels cinquanta-un que els seguien (465-466); entre tots, sembla que els més destacats foren Lluçia Gallissà i Bartomeu Pou, admirat per Pedro Rodríguez Campomanes (505, nota 106): el darrer missatge fou el que, acceptant la novetat en la resposta del govern, els exiliats tenien la satisfacció de demostrar-li que en exiliar-los el govern anava desencaminat (475).

No estic pas qualificat per afirmar que aquest serà un llibre definitiu, ans només per dir que a mi m'ha satisfet; crec que la constant indicació i transcripció de fonts, tant italianes com

hispaniques, en les notes, pot ésser el camí que permeti a algun estudiós de superar-lo, notes que també fan constant referència a la bibliografia (i ací crec que he d'enyorar les pàgines bibliogràfiques, on es trobessin totes les indicacions aplegades); la taula final d'antropònims és un ajut que s'ha d'agrair. I una pregunta: és veritat que el llibre de Joan Baptista Colomé, *Les philosophes à l'écran*, publicat el 1796, tres anys abans (per tant, el 1793) havia tingut «la prima edizione in valenzano»? Se'n deia: *Els filòsofs a l'encant*? Ja acabada i signada la present recensió, el signant ha conegut les pàgines del mateix autor, *Rasgos del exilio italiano de los jesuitas españoles*, dins «Hispania Sacra», LXI (2009), 257-278, segurament accessibles a lectors per als quals no ho és el llibre.

Enhorabona a l'autor per la feïnada que hi ha darrere aquesta obra i pels serveis que amb tota seguretat farà.

Josep Perarnau

Sebastià BOSOM I ISERN, Cristina FORNS DE RIVERA, *Catàleg de pergamins de l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya* (Col·lecció Arxius i documents. Eines de recerca, 4), Barcelona, Subdirecció General d'Arxius 2009, 576 pp.

A fi que la lectura de la present recensió no susciti algun moment d'estranyesa en qui la llegeix, cal tenir present que Puigcerdà, igual com tota la terra de l'antic comtat de Cerdanya, fins a Ribes de Fresser, formava part d'aquell Regne de Mallorca, que entre el 1275, any de la mort de Jaume I el Conqueridor, fins entorn el 1343, en què Pere III el Cerimoniós el tornà a casa en ésser-li negat el dret sobirà eminent, garantia que Catalunya no entraria en el territori d'Occitània, que després del desastre de Muret, començà de pertànyer a França; sense que per la part francesa existís un regne paral·lel que impedís la voracitat dels gavatxos damunt el Rosselló, la Cerdanya, el Conflent, el Vallespir i el Baridà, tal com demostra la situació política de les fronteres del segle XVII als nostres dies. Dit això, podem emprendre la recensió.

Ja fa temps que són coneguts i famosos els fons documentals de l'arxiu municipal de Puigcerdà, ara integrat dins l'Arxiu Històric Comarcal de la Cerdanya, i les publicacions recents basades en els seus documents acabarien, si calgués, de demostrar-ho. I ara el director d'aquell arxiu històric comarcal, Sebastià Bosom i Isern, amb la col·laboració de la senyora Cristina Forn de Rivera, ens posen a l'abast de la mà, si no els texts dels mateixos pergamins, sí la informació tant d'allò que aquests contenen per mitjà dels registres, com de les característiques de cada un amb les dades arxivístiques que els completen.

Encara que es limiti bàsicament dins el terme municipal, amb freqüents notícies d'altres punts de la Cerdanya, la riquesa documental d'aquests pergamins resulta demostrada pel sol fet de recordar que el primer instrument notarial és del 25 de maig del 1148, sembla tret d'un antic *Llibre del repartiment*, de Lleida; que la riuada de pergamins arriba fins ben entrat el segle XVII i en algun cas despistat fins al 1723 (353).

A fi que ningú no senti besarda davant aquest bloc de set-centes catorze certificacions notariales, els editors es decidiren a aplegar-les per temes, el principal dels quals és el de Puigcerdà mateix, subdividit en cinc apartats (23-292), seguit pel dedicat al convent de Sant Domènec de Puigcerdà (293-314) i pel de Llúvia (315-322).

El primer sector s'enceta amb el privilegi d'Alfons I, rei de la Corona d'Aragó, concedint el 1182 exempció a Puigcerdà de qualsevol aplicació dels mals usos (27/1); saltem gairebé dos-cents anys i trobarem que el rei Pere III el Cerimoniós el 1363 agraià a Puigcerdà el seu ajut per a la campanya contra Castella, donant-li l'exclusiva de la tretja de blat de tota la Cerdanya (68/61); aquest privilegi enverinaria durant molt de temps la relació de Puigcerdà amb els altres pobles de la contrada (84/78; 95/94; 113/123; 124/141; 129/150); el 1366 arribava un pronunciamient de normativa municipal: consell general, consell econòmic, clavari, eleccions (70-72/63-64; 148/172); el 1445 s'hi afegia la insaculació (117/129; 128/147; 132/152). El

mateix Pere III agraià a Puigcerdà la col·laboració en la reintegració del Regne de Mallorca a la Corona d'Aragó, concedint-li el dret de mesuratge de gra venut dins la vila (77-71); el 1380, la vila tenia sis-cents cinquanta-quatre focs (88-83); calia als immigrants l'aveïnement a Puigcerdà (94/92) i la configuració jurídica de la universitat s'anava precisant amb d'altres determinacions reials: fira per Sant Lluç, no per Tots Sants a fi d'evitar fred i neu (80/74); elecció i abast del mostassà (85-86/80); dret municipal d'imposició sobre rendes i mercaderies (100/100); dret d'escrivania (105/109), mercat setmanal (112/121); defensa de la mercaderia exercida per nadius o aveïnats (136/156); submissió de militars i soldats als tributs ciutadans (137/158); ultra aquest conjunt de decisions, que configuren l'estructura jurídica de la vila, trobem d'altres informacions ben interessants, com per exemple que França exigia dret de trànsit pel pas de Querol (110/118), que el 1418 hi havia bandolerisme a la Cerdanya (111/119); sobre els efectes a la Cerdanya dels terratrèmols de la Candelera del 1428 i d'altres falconades (114/125; 231/299; 231/300; 233/302); i sobre els estralls de la guerra amb França a començament del segle XVI (134-135/154).

La secció següent, sobre delimitació de termes, drets i baronies, aplega nombre de documents sobre drets de pastura i establiments de censals; de més a més, tenim delimitació del terme entre dues poblacions (150/174), també del de Puigcerdà (184-185/222-230); el capbreu de drets emfitèutics de senyoriu damunt masos d'Ovella i Sagramorta (162/191), d'on, amb el temps, esdevingué baró la vila de Puigcerdà (166/198; 174/208); de vendes de drets baronials (163/193; 164/195); i sobre la trajectòria de Joan de Lozano i dels seus successors a l'illa de Menorca (166-179/198-216).

Sota el sotstítol d'*Hospitals i obres pïes* tenim notícia de nombre de testaments (191/232; 193/235; 195/239; 198/243; 199/244 I 245; 200/246 a 203/251-252; 206/255; 209/261; 213/268 i 269; 222/384); d'una dona que s'havia lliurat al servei de l'Hospital de Puigcerdà (195/238); no manquen les deixes a bacins de pobres vergonyants o fent hereus els pobres de Crist (212/267; 213/268). També consta l'existència d'una taula de documents de l'Hospital Major de Puigcerdà ja en el segle XIV (224/287).

La secció intitulada *Altres afers consulars de la vila de Puigcerdà* (241-287) ens proporciona, entre d'altres documents, una sentència arbitral de Jaume II de Mallorca sobre les parts corresponents a vila i a parròquia en l'economia de la sagristia parroquial de Santa Maria de Puigcerdà (241/314); un reconeixement de deutes del vescomte de Cardona a la Cerdanya (248/317 i 318); un altre reconeixement que, 'extreure i copiar' la documentació reial relativa a Puigcerdà costà 70.000 sous, pagats al tresorer reial, Ramon Boïl (245/319); el pacte entre Pere III, el Cerimoniós, i la vila sobre els dos terminis a pagar els 33.000 sous de la col·laboració d'aquesta en la Guerra amb Castella (248/325); hi ha informació sobre Pere Basset (264/349 i 393/548); entorn del 1400 la vila podia redimir censals a carta de gràcia (265-269); i una actuació del futur sant Francesc de Borja, lloctinent reial al Principat de Catalunya (285/384). La secció de càrrecs municipals i reials conté nomenaments d'oficials de subalterns (288-292).

Les pàgines sobre el Convent de Sant Domènec de Puigcerdà (293-314), ens diuen que el primer intent d'assenyalar el pati i de començar la construcció del convent dominicà, xocava amb el dret senyorial del monestir de Cuixà, que havia donat en emfiteusi el lloc i en cobrava un quart de cera (295-296, nota 153); informen de l'acord amb Santa Maria de Puigcerdà sobre enterraments i funerals (297/401); el 1398, el convent podia amortitzar censals (300/405); 1454: queixa de Santa Maria perquè els dominics no prediquen sobre la Concepció de la Mare de Déu contra allò que havien pactat (308/418); 1555: el bisbe d'Urgell recomana als rectors del bisbat que exhortin els fidels a ajudar en la construcció de la capella del Roser, a Sant Domènec de Puigcerdà (311/423).

Segueixen les pàgines dedicades a Llívia, per les quals sabem que Bernat de So comprava propietats en llocs diversos (315/428); Llívia també anava contra els cònsols de Puigcerdà per llur exclusiva en les tretes de blat de la Cerdanya (318/432); 1399: el rei Martí l'Humà confirma la reconstrucció de murs del castell de Llívia i precisa drets i obligacions d'alguns pobles quant a recollir-s'hi (320/434).

Entrem en la darrera secció d'aquest conjunt de documents, començant pels reials, municipals i senyoriais (323-337); el primer és el més antic del conjunt, del 1148: Ramon Berenguer IV dona Lleida i el seu terme en feu al comte d'Urgell, Ermengol VI (323/437); el 1402, sota Martí l'Humà, els síndics de Barcelona, Mallorca, València, Perpinyà i Tortosa estableixen uns pariatges per a la defensa dels viatges dels mercaders per mar contra els atacs de corsaris, amb prohibició de protegir els darrers (331/445).

Els fons eclesiàstics (337-354) ens ofereixen un document sobre Lluís Sans, aleshores (1584) canonge de la Seu d'Urgell (352/480): pocs anys després seria el primer bisbe de Solsona; i el 1723 ens recordaven que deu anys abans un capellà de la Seu, Josep Roig, llançat a la defensa numantina de Barcelona, s'hi passejava ben armat durant el setge la Ciutat Comtal (353-354/481).

Troblem en el plec de la documentació privada (354-486) un bon nombre d'instruments notariais sobre jueus: 355/484; 356/485; 357/486; 359/490; 361/494; 404/566; 410/575; hi trobem compra-vendes: 379/525; 420-422; hi trobem uns quants testaments (390/541; 393/548; 398/557; 416/588; 417/606; 449/644 i 477/692) i algun inventari 'post mortem' (390/542); no manca una bona rècula de capítols matrimonials: 428/607; 432/615; 437/624; 452/650; 467/674; 469/677; i un cas passablement complicat del dot d'una núvia entre els núms. 625-639; sabem fins i tot quin era el vestit d'una núvia: «un cot i una túnica de color vermell» (423/600). Coneixem el nom d'alguns dels professionals que exercien a Puigcerdà: Bartomeu Martí, trompeter (408/573); Arnau de l'Espany, cirurgià (446/638); Bernat del Spanyó, cirurgià (452/649); Jaume Marminyon, doctor en medicina (485/707); fins i tot s'hi ha conservat el títol d'un doctor en medicina de la vila de Bagà per la Universitat de Tolosa de Llenguadoc el 1718, Miquel Bernades, que anys després seria un dels cultivadors primerencs de la botànica amb el seu llibre *Principios de botánica sacados de los mejores escritores y puestos en lengua castellana* (486/709). Un bon nombre de noms d'escriuans es pot veure al final de cada un dels registres. I una pregunta: el 1369 compareix un 'forment mallorquer' (400/559): era ja blat de moro?

Aquests set centenars i escaig de pergamins són mostra convincent de la importància de l'AM de Puigcerdà; el present catàleg contribuirà a fer-lo conèixer i, per tant, a ésser consultat i aprofitat: els autors n'han d'ésser sincerament remerciats i no els mancarà el nostre agraïment, que fem públic mitjançant les presents línies. I a fi que sigui útil a molts, assenyalarem algun dubte, que, resolt, no caldrà que d'altres s'hi entretinguin: a 338/454 és esmentat un papa, Climent VIII, el 1350: cal suposar que es tracta de Climent VI, que fou papa del 1342 al 1352; el 1723 l'arquebisbe de Toledo no es deia Alessandro Aldobrandini (353/481), car ho era un tal Diego Astorga Céspedes; i el 1307 no existia cap arquebisbe d'Urgell, ans només un bisbe; i no es deia Ramon Morer (363/499), ans Guillem de Montcada.

Malgrat aquests petits entrebancs, el llibre és destinat a fer grans serveis als investigadors, pels quals tant els autors com els editors mereixen ja des d'ara el reconeixement públic. Que el nostre no els manqui.

Josep Perarnau

Josep ALANYÀ I ROIG, *Culte i devoció a la Puríssima al bisbat de Tortosa (segles XIII-XXI)*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 78-79 (2005-2006), 159-308.

Josep ALANYÀ I ROIG, *Culte a la Puríssima al bisbat de Tortosa (s. XIII-XXI)*, Tortosa, Capítol de la Catedral 2007, 360 pp.

Com en tots els bisbats de Catalunya, al de Tortosa els llocs oficials de culte col·locats sota titulació de la Mare de Déu són un percentatge molt elevat, fins al punt que el document de Ramon Berenguer IV restablint el bisbat de Tortosa, dona a entendre que ja la titular de la Seu antiga, anterior als sarraïns, era la Mare de Déu «...ecclesie Sancte Dei Genitricis Marie, que

quondam apud Dertosam celebris sedes pontificalis fuit...» (161-170), i Jaume I estava segur que el seu exèrcit havia «conquest de Tortosa tro a Borriana» (169) invocant en cada batussa tres vegades ‚Sancta Maria‘ (168): Santa Maria era vista, venerada i invocada com a Mare de Déu. Associada a la imatge de la ‚Mater Dei‘, per obra dels franciscans començà ja en el segle XV a ésser representada la ‚Virgo Immaculata‘ amb les característiques de la Dona de l’A-pocalipsi, al bisbat de Tortosa presidint a Morella la capella de la Puritat (170-172): la representació artística pròpia de la Puríssima fou la de Joan de Joanes, curulla de simbolismes, que n’inspirà una gran raguèlia, alhora que feia possible les variants tant de pintura com d’escultura, moltes dissortadament cremades o destruïdes el 1936: la salutació d’Ave, Maria Puríssima esdevingué fórmula popular de manifestar la fe en el futur dogma (172-174).

Tot seguit arribà l’aportació escrita, que comença amb un *Tractatus de nominibus B. M. Virginis* (ACTor, cod. 117), anterior a la posició precisa del problema de la Puríssima (175-178); el *Tractat de la sagrada concepció de la Verge Maria*, de Morella (AHE, cod. 14), datable d’entre el 1400 i el 1409, és un text doctrinalment seriós, distribuït en quatre parts, de les quals són ací transcrits llargs extractes (179-203); el *Mariale*, de Baltasar Sorio, estampat el 1521, formula la doctrina alternativa, la de la santificació (203-209); l’autor passa revista a manuscrits o impresos de l’actual ACTor, començant pels missals d’estampa, en els quals ja ha entrat el formulari de la missa de Leonardus de Noguerosolis (cod. 8, 9, 34, 56, 82, 93, 259) i no manquen els breviaris tortosins (cod. 98, 111, 274ter), romans, de cúria (cod. 259, 273, 18?); i tractats més o menys moderns, com el *Memorial de la fe catòlica* d’En Francesc de Pertusa (cod. 153), els *Quodlibeta* de Joannes de Neapoli (Cod. 244); *Lima de la verdad...* de Sebastià Sanjoan (cod. 276); les *Expositiones* de Jaume Peres de València (cod. 289); els *Sermones discipuli* (cod. 296) i l’*Homiliarium Iudoci Clichtovei* (cod. 316). Amb el tercer apartat entrem en un nou camp: el primer ens havia dibuixat la devoció, el segon el pensament, el terç la polèmica entre dues escoles de pensament, la dels favorables i la dels contraris a la doctrina de la Puríssima Concepció de la Mare de Déu: el bisbat de Tortosa, d’una banda, era com sembrat de convents franciscans i de clarisses: Tortosa, Castelló, Morella, Onda, Alcalà de Xivert, Benicarló, Vila-real, Vinaròs, recolzats per la devoció puríssima de la Casa Reial, ben bel·ligerant en el tema amb una rècula de capellans reials tortosins (236-239; cf. 246, nota 155), però de l’altra el ‚lector Sedis Dertosae‘ era un frare dominic i, doncs, la contraposició doctrinal, era assegurada (240-243); l’ambient enrarrit creixia pel fet que Tortosa, almenys durant llargues temporades, no tingué bisbe, malgrat la insistència constant de Martí l’Humà davant Benet XIII (244-250): la manca d’autoritat efectiva permeté als dominics de valdre’s de la inquisició, a les seves mans, per atacar immaculistes o puríssims amb processos inquisitorials; per dissort, la presa de posició favorable a la Puríssima del Concili de Basilea, fou presa en una situació de ruptura entre el concili i Eugeni IV, i, almenys de moment posà més llenya al foc (253-255). La tensió s’allargà durant l’Edat Moderna, amb episodis com el del dominic predicant la Quaresma a Càlig el 1624 (265-272). Les darreres pàgines de text, dedicades als segles XIX i XX, salten fora del nostre temps. La narració és completada amb indicació de fonts, sobretot tortosines, dels arxius capitular (ACTo), diocesà (AHDT) i de les Terres de l’Ebre (AHCTE); de Morella (AHE i AM), i de la Ciutat del Vaticà (ACCon). Hi ha bibliografia (302-308).

Un bell estudi, que s’imposa per la riquesa de la seva informació, resultat de l’abundància de les fonts i de la condícia, amb la qual l’autor les ha sabudes trobar i les ha sabudes fer parlar. El tema s’ha demostrat ric i ara el bisbat de Tortosa es pot presentar com una terra, que ha respost amb un rèdit considerable a la llavor sembrada en presentar el missatge cristià de la recreació a base d’una Parella que no va fer el fals tal com el féu la primera.

I manifestada la meua enhorabona a l’autor i al Capítol de Tortosa que ha patrocinat l’edició del treball en forma de bell llibre, crec que puc fer una pregunta: en la segona part de l’estudi (175-229), l’autor, segurament encertant-ho de ple, ens presenta els vint-i-vuit «textos mariològics més significatius guardats als arxius del bisbat tortosí», com formant part d’una cadena, que va del segle XIV al XVI, però un servidor, ni que sigui demanant-ne perdó a la bes-treta, em pregunto si, tret el *Tractat...* de Morella, tots els altres vint-i-sis formen realment una

cadena que manifesta la vitalitat de l'humus tortosí. Ho dic perquè en els darrers segles els còdexs de l'ACTo han atret l'atenció de més d'un investigador, que els han dedicat successius catàlegs: el o els primer(s) no tenen el nombre de còdexs que hi ha, per exemple, en el del senyor Enric Bayerri, ans es paren en un nombre que deu voltar entorn els cent-cinquanta; els que superen aquest nombre i arriben a més de tres-cents (el nostre darrer és el 316: 229), en quin sentit són tortosins i demostren la vitalitat vivencial o reflexiva de la comunitat cristiana de Tortosa? Alguns, sí, sense cap mena de dubte, p. e., els còdexs 8 i 9, *Missale secundum ritum Ecclesie Dertusensis* (209), o el 98: *Breviarium secundum ordinationem et consuetudinem ecclesie et diocesis Dertusensis*: són collita de la terra. Però ho són també el *Missale Romanum* del cod. 259 o el *Breviari de cúria* del cod. 273, del qual sabem que conté parts *secundum usum Ecclesie Romane* i tot un *Diurnale secundum (consuetudinem) Ecclesie Romane* (221-222): també això és fruit de terra tortosina? Tinc una certa idea, segurament indemostrable, que a Tortosa i a Barcelona succeí al final del Cisma d'Occident quelcom de semblant: a Barcelona, els fons relacionats amb Benet XIII en possessió del seu home de confiança Francesc Climent, empaquetats, esperaren segles a ésser posats en mans de llurs legítims propietaris, que, en no presentar-se, arribà un moment que aquells fons, estranys a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, acabaren integrant-se tant en la sèrie de còdexs, com en la de documentació. No succeí a Tortosa quelcom de semblant, de manera que també arribaren a l'arxiu de la Catedral de Tortosa possibles llibres o documents de propietat particular, deixats a Peníscola qui sap si amb l'esperança de tornar a cercar-los, i a l'hora de la liquidació dels serrells del Cisma d'Occident foren portats a una institució d'Església, que fou la Seu de Tortosa? Com a Barcelona, també a Tortosa possiblement allò que esperava una ocasió millor per a ésser restituit, esperà potser segles i al final s'ha integrat en la sèrie dels còdexs tortosins. Si fos veritat, són testimonis de vivència i de pensament de l'Església de Tortosa?

L'edició en volum substantiu s'acaba amb un autèntic present de gran vàlua, el text anotat (de vegades amb notes ben extenses) del *Tractat de la sagrada concepció de la Verge Maria*, s. XV, peça considerada perduda després de la guerra civil espanyola del 1936-1939, que l'autor ha trobat i identificat en l'actual ms. 14 de l'Arxiu Històric Eclesiàstic de Morella, ff. 273-294 (283-354); ja, doncs, a fi de conèixer aquell text, no caldrà refiar-nos d'una còpia de segona mà, enllestida abans del dit trienni fatídic, ans serà possible en endavant de recórrer a la còpia morellana del segle XV, que, de més a més, tindrem a l'abast de la mà en el bell volum puríssim d'En Josep Alanyà: grans mercès, i ben merescudes.

Josep Perarnau

Valentí SERRA DE MANRESA, ofm. cap., *Aportació dels framenors caputxins a la cultura catalana: des de la fundació a la guerra civil (1578-1936)* (Col·lectània Sant Pacià, núm. 92). Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2009, 741 pp. i 25 il·lustracions.

Fra Valentí Serra de Manresa és prou conegut per la seva extensa i documentada obra (vegi's *Bibliografia de fra Valentí Serra de Manresa (anys 1982-2007)*, Barcelona 2007). L'obra, objecte de la present ressenya, és una fita més, i no pas l'última, d'allò que és qualificat justament com *corpus historicum* de la província caputxina a Catalunya, a cura del mateix P. Valentí Serra, i que comprèn ja *Els Caputxins de Catalunya 1700-1814*, (1996), *Els framenors caputxins a la Catalunya del segle XIX*, (1998), *La província de framenors caputxins 1900-1936* (2000), *Les clarisses caputxines a Catalunya i Mallorca: de la fundació a la guerra civil 1599-1936* (2002), *Els Terç Orde dels Caputxins. Aportacions del laicat franciscà a la història contemporània de Catalunya 1883-1957* (2004), *Tres segles de vida missionera: la projecció pastoral «ad gentes» dels framenors caputxins de Catalunya 1680-1989* (2006). No és estrany que el P. Valentí es consideri, perquè ho és, un admirador i excel·lent seguidor de l'obra del P. Martí de Barcelona i del P. Basili de Rubí, autor aquest de *Un segle de vida caputxina a Catalunya 1564-1664. Aproximació històrico-bibliogràfica* (1978), *Els caputxins a la Barcelona del segle XVIII. Aproximació històrico-bibliogràfica* (1984).

L'obra que ressenyem és una síntesi àmpliament documentada, on se'n oferix l'anàlisi sobre la formació espiritual i cultural que rebien els frares caputxins a Catalunya, la reconstrucció de les principals biblioteques, la investigació del mètode i contingut de la predicació caputxina a Catalunya, l'aportació dels frares a la literatura escrita i a les arts (arqueologia, escultura, música, gravat), l'aportació a les tradicions populars (mèdiques, culinàries, agràries, pressebrístiques), llur vinculació a moviments culturals de la Reinaxença catalana. La qualitat de l'obra de Fra Valentí Serra resta palesa quan hom esguarda, fruit de largues estades a arxius i biblioteques, les fons consultades, tant manuscrites com dactilogràfiques (pp. 21-57): Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Arxiu de la Corona d'Aragó, Biblioteca Universitària de Barcelona, Biblioteca Hispano-caputxina, Biblioteca Provincial dels Caputxins de Catalunya, Arxiu de la Cúria Provincial dels Caputxins de Catalunya, Arxiu de la Vicepostulació dels Caputxins de Catalunya, Arxiu de l'Orde Franciscana Seglar de Catalunya, Arxiu Diocesà de Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Arxiu Conventual dels Caputxins d'Igualada, Arxiu Conventual dels Caputxins de Palma de Mallorca, Biblioteca Episcopal de Vic, Arxiu de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Episcopal de Barcelona, Biblioteca del Palau de Peralada, Arxiu de l'Abadia de Poblet, Biblioteca del Centre Borja, Biblioteca Nacional, i de Roma Archivum Generale Ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum, Archivum Postulationis Generalis Fratrum Minorum Capuccinorum, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio Segreto Vaticano, Archivio della Congregazione per i Religiosi e gli Istituti Secolari, Archivum Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Pel que fa a les fonts impreses i bibliografia (pp. 59-127), l'autor té presents els principals llibres i articles publicats que afecten el contingut de l'obra. Val a dir que les obres d'autors caputxins consultades arriben a la quantitat de 398. L'autor ha consultat també les publicacions periòdiques (pp. 129-133). L'erudició demostrada pel P. Valentí Serra resta palesa si hom té present que les notes a peu de pàgina amb referències a les obres consultades arriben a la quantitat de 2420. El contingut de les notes és, ben cert, complement indispensable de text de l'obra i alhora un segon text.

L'obra és estructurada en cinc capítols. El primer titulat *La formació dels frares i l'evolució dels estudis* (pp. 135-218), exposa, en primer lloc, quina era la formació inicial en el noviciat. L'autor ha disposat en la seva exposició d'informacions acurades com la que proporciona un petit manual d'instrucció a la vida espiritual caputxina (ca. 1615) atribuït al P. Andreu de Seva, que porta el títol de *Epíleg o Fonament de perfecció*. A més a més, l'autor ha disposat d'anotacions personals d'alguns mestres de novicis, qualificats de textos inèdits de valor excepcional, que mostren la mentalitat dels formadors caputxins abans de les exclaustracions del segle XIX, d'obres de formació de novicis com *Disciplina o Ensenyansa Regular, Compendi instructiu* (a. 1716), *Espejo de Ceremonial Seráfico* (a. 1716), els volums més tardans titulats *Manuale precum* i *Manual Seráfico* i altres. Objectiu d'aquesta etapa era la formació espiritual i devocional, les normes d'urbanitat a observar, la visió de la vida religiosa inculcada sempre sota la perspectiva d'uniformitat, la radicalitat i exigència dels tres vots (pobresa, obediència i castedat), sense oblidar que la figura de Sant Francesc era el model que tot novici havia de seguir, com demostren els molts comentaris a la Regla franciscana encara inèdits. Hi hagué també influències foranes com l'espiritualitat ignasiana i la del Carmel. L'autor destaca la figura del segle XVII del P. Gabriel Macià de Canet de Mar, important per la formació dels mestres de novicis. Un element positiu en la formació dels novicis caputxins és que a partir de la butlla de Pau V *Apostolicae servitutis* de l'any 1610, hom prescriu a les cases dels regulars l'ensenyament del llatí i també de la llengua grega, hebrea i àrabiga.

Acabat el noviciat l'estudiant passava a l'escolasticat, on el futur frare caputxí passava dos anys dedicat a l'estudi de les humanitats (cursos seminarístics), seguits de tres anys d'estudis de filosofia i quatre de teologia. Aquesta formació dels frares caputxins durant l'escolasticat estigué condicionada, sobretot, per l'aplicació de les disposicions tridentines contingudes en la constitució *Super lectione Sacrae Scripturae et praedicatione* destinades als candidats al sacerdoti. Quin era el contingut dels estudis? El P. Valentí Serra ha disposat de fonts tan interessants com els apunts de les lliçons impartides pel P. Seraff de Nàpols els anys 1580-1584. Així hom tenia

presentes les obres d'autors medievals com Pere Llombart, Albert Magne, Tomàs d'Aquino, Joan Duns Scot, Alexandre de Hales, Ricard de Mediavilla. El segle XVII, però, es caracteritzà pel predomini del corrent bonaventurià. És per això que en el segle XVIII excel·liren les obres de caputxins estudiosos de St. Bonaventura. Però també hi fou present el jesuïta Francisco Suárez. En la filosofia, Aristòtil *ad mentem Scoti* i també a través dels comentaris d'Egidi Romà. No mancaren els influxos dels corrents lul·lians. Pel que fa a la patristica, en les biblioteques hi havia les principals obres dels Pares de l'Església. Tot incidí en les obres publicades pels religiosos caputxins al llarg dels segles XVII i XVIII.

Pel que fa al contingut dels plans d'estudis en els cursos de lògica, els estudiants caputxins catalans, en lloc de les molt llegides *Summulae* de Petrus Hispanus, empraven les *Summulae* de la Universitat Complutense a més de resums propis, denominats *Medulla medullarum*, que passaven dels uns als altres. L'últim any de filosofia, hom llegia d'Aristòtil la *Physica*, els *Parva naturalia*, la *Metaphysica* i llibres de geometria i matemàtiques. L'ensenyament teològic era dominat pel context de la Contrareforma, per tant dominava el mètode escolàstic. D'aquí que hom llegís obres de Francisco de Vitoria, de Melchor Cano, Domingo de Soto, Francisco Suárez, i de Tomàs de Vallgornera. De cara a la formació més sacerdotal, hom tenia present el comentari a la missa del cardenal cistercenc Joan Bona i el tractat espiritual del cartoixà Antoni de Molina. De més a més, durant els segles XVII i XVIII, hom disposà de les obres dels escripturistes més reputats i de moda.

A mitjan segle XVIII, es produí la reforma dels plans d'estudi segons les ordinacions de Benet XIV, encapçalada pel P. Serafí de Capricolle, general de l'orde, imposant la doctrina i mètode de Sant Bonaventura segons la tradició caputxina o de Duns Scot, que tingué com a resultat una metodologia eclèctica caracteritzada per modernitat i escolàstica (vegi's de l'autor *El pensament escotista a Catalunya*, dins «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia», (2008). D'aquí que hom llegís les obres dels anomenats *novatores*, ni que fos per refutar-les, com és el cas en l'aprofitament de la física experimental. En aquest corrent eclèctic destaca el P. Antoni de Mallorca amb el seu *Philosophiae Compendium Institutio* on hi són presents Descartes, Gassendi, Newton. A finals del segle XVIII, amb la renovació dels estudis, entraren amb força en els dels caputxins les obres de filosofia del caputxí castellà Francisco de Villalpando, bon coneixedor de la modernitat, però també molt eclèctic. Es conserven manuscrits inèdits de mestres caputxins que seguien les obres de Francisco de Villalpando, caracteritzades per una excel·lent metodologia analítica i per les regles interpretatives sobre diversos significats del llenguatge. La corrent villalpandista finí l'any 1803, a partir del qual s'imposà l'estudi de teologia d'orientació agustianiano-tomista segons els textos de Tomàs de Charnes. A més, els cursos de teologia moral eren preceptius per a obtenir el títol de predicador i les llicències per a confessar. Tenen interès, en el mètode d'ensenyament, les *sabatines*, els debats participatius fets els dissabtes sobre algun dels temes estudiats.

El capítol segon, complement de l'anterior, tracta de les antigues biblioteques conventuals dels caputxins de Catalunya i Mallorca (pp. 219-301). L'autor ha pogut disposar de diversos catàlegs de convents, com, per exemple, el catàleg complet de la biblioteca del convent barceloní de Santa Madrona i de la presència física de molts dels volums d'aquesta i d'altres biblioteques, perquè, tot seguit de l'exclaustració de 1835, foren dipositats, en major part, en la que després fou Biblioteca Universitària de Barcelona. Doncs bé, en les biblioteques conventuals hi havia obres dels medievals Pere Llombard, Albert Magne, Alexandre d'Hales, Antoni de Florència, dels principals teòlegs victorins, dels grans mestres com Bonaventura, Tomàs d'Aquino, Duns Scot, Enric de Susa o d'Ostia, Ramon de Penyafort i altres. També les obres dels mestres més famosos de l'escola de Salamanca i d'altres formats en aquesta escola. Hi havia també les obres filosòfiques de Plató, Averrois i Boeci. Hi foren presents els escolàstics franciscans i els comentaristes de la Regla franciscana, obres d'inspiració escotista, i moltes de les obres de Ramon Lull. Fins i tot hom podia trobar la *Theologia naturalis sive Liber creaturarum* de Ramon de Sibüda. La dedicació dels caputxins a la predicació i a la confessió exigia la presència de moralistes i canonistes. D'aquí l'ús assidu del *Compendium Salmanticense* de moral, del

Cursus Theologicus, tomista, del caputxí Lluís de Casp, les obres del canonista Martí d'Azpilicueta per a les qüestions pràctiques i, durant el segle XVIII fins a l'exclaustració de 1835, les obres del trinitari Leandre del Santíssim Sagrament. No mancaven les obres de caire històrico-canònic: les col·leccions canòniques del *Corpus Iuris canonici*, disposicions de concilis i sínodes, legislació pròpia caputxina, etc., el *Bullarium* de l'orde caputxí, els principals comentaris jurídics dels principals canonistes caputxins. Pel que fa als comentaris a la Sagrada Escripura, hom disposà, entre d'altres, d'obres d'autors medievals com Joaquim de Fiore, Nicolau de Lyra, Dionís de Rijkel.

Dels clàssics llatins hom podia consultar, entre d'altres, obres d'Homer, Terenci, Ciceró, Virgili, Horaci, Flavi Josep, Sèneca, Plini, Plini el Jove, Juvenal, Plutarc, Quintilià, Suetoni, Lactanci Firmià, Corneli Tàcit, Vitruvi, Isop. I dels Pares de l'Església, les obres principals de l'Església Llatina i Grega. Lògicament abundaren les obres d'espiritualitat i les obres ascètiques, d'oratória i homilètica, d'història, literatura i ciència. Hom no pot deixar de banda la presència d'humanistes cristians com Petrarca, Lorenzo Valla, Pico della Mirandola, Nebrija, Baltasar de Castiglione, Erasme de Rotterdam, Lluís Vives, Paolo Manuzio, Tasso, Arias Montano, etc. A llarg del segle XVIII fins a l'exclaustració, hom introduí en les biblioteques caputxines obres de literatura profana: Cervantes, Alonso de Ercilla, Caledrón de la Barca, Lope de Vega, Fénelon, també la poesia mariana del fundador de la província de Catalunya P. Àngel de Alarcón, i fins i tot les poesies del rector de Vallfogona, i els *novatores* Baltasar Gracián, Palafox, Prospero Lambertini (Benet XIV), Feijoo, Jovellanos i altres. I també obres científiques i modernes sobre electricitat, matemàtiques, química. Amb la represa de la vida caputxina la tasca bibliotecària consistí en recuperar llibres i completar els fons bibliogràfics amb bones edicions aptes per a l'ensenyament i l'estudi de l'escolàtica, per exemple la *Patrologia* de Migne i les antologies patrístiques de Hurter. També hi foren presents els escriptors de la Catalunya decimonònica com Jaume Balmes, Antoni Me Claret, Jacint Vedaguer, sense oblidar una obra present a quasi totes les biblioteques d'institucions eclesiàstiques com la síntesi històrica de Cèsar Cantú.

La predicació i el confessorari, les principals tradicions orals dels frares caputxins, foren dues vessants de la pastoral caputxina que marcaren molt la vida de l'orde durant els segles XVII i XVIII. Aquest és el contingut del capítol tercer (pp. 303-395), perquè la predicació és comunicació d'idees i cultura. La predicació era quelcom de fonamental, que rebé la influència dels principals mestres medievals de l'oratória i després dels mestres de l'oratória caputxina i també hispànics i europeus dels segles XVI, XVII, XVIII, com demostren els sermons presents a les biblioteques conventuals. Els sermons orientats a la conversió, és a dir, a la confessió, es caracteritzaven per la culpabilització i la por. Reberen, però, la influència de l'homilètica d'inspiració franciscana. En el període del Barroc, i especialment durant el segle XVIII, els caputxins catalans cercaren de trobar un mètode homilètic propi, la base del qual varen ser els escrits de sant Bonaventura. Així hom llegia les edicions de les prèdiques dels caputxins italians i de predicadors europeus d'ambit universitari, especialment de Lovaina, també de framenors hispànics i portuguesos i de framenors reformats i franciscans catalans, a més de sermonaris de diversos ordes com agustins, trinitaris, carmelites, basilians, mercedaris, benedictins, cistercencs, de l'Oratori, de la Companyia de Jesús. Han arribat fins avui esquemes i textos de sermons predicats per frares caputxins. És innegable el seu interès per un millor coneixement de la vida quotidiana. És a dir, són una excel·lent font del coneixement dels gustos i costums que venien de fora: vestits, balls i dances, cosmètics, tavernes, curses de braus, espectacles, i per percebre com era la vida casolana, les actituds i mentalitats, les supersticions practicades en la Catalunya rural dels segles XVII, XVIII i XIX.

Durant el segle XVIII es produeix una revitalització de les missions parroquials o populars. La documentació demostra l'èxit de les missions populars predicades pels frares caputxins tant en el Principat com més enllà, per exemple als comtats de Rosselló i Cerdanya (Catalunya Nord). Aquestes missions tenen un gran interès per a la Història de la religiositat i de la pietat i com a mitjà de culturalització. Així els predicadors suscitarren noves devocions popu-

lars o incidiren en un increment de les antigues (Eucaristia, devoció mariana a la Mare del Diví Pastor, Montserrat, pessebres, calvaris, rosari, nom de Jesús, Sagrat Cor, Preciosíssima Sang, recitació de la corona franciscana, etc.). El fet que els predicadors distribuïssin llibres de pietat es també important per a la història del llibre i, per tant, per la història de l'alfabetització i la lectura en la Catalunya d'aquesta època. De més a més, els frares caputxins foren homes de pau i servidors dels altres com demostren llur intervenció en les pestes del segle XVII, en els fets del denominat «remombori del pa» de Barcelona de 1789, en la pesta de la febre groga del segle XIX. Practicaren, de més a més, una pastoral d'atenció als malats greus.

El capítol quart és dedicat a les aportacions diverses a la cultura catalana (pp. 397-464). L'autor comença per l'arquitectura. De les primitives construccions, cases d'eremites, caracteritzades per l'austeritat, es passa a un model propi d'arquitectura, d'aquí el qualificatiu de caputxina, que és descrita tant en els elements externs com interns, però sempre marcada per l'austeritat i la senzillesa. Destaca en aquest camp fra Lluís Blay de Barcelona (s. XVII), fill del famós arquitecte Pere Blay. Altres caputxins distingits en aquest camp foren el P. Vicenç de Sarrià (s. XVII), el P. Fabià de Vic (s. XVIII), el P. Jeroni de Vilabertran, autor de l'obra *Reducció recíproca* (s. XIX). Una tradició pròpia dels frares caputxins va ser la recerca d'aigua mitjançant els saurins, cercadors d'aigües subterrànies. El conreu de la matemàtica, astronomia i gnomònica, és a dir, la construcció de rellotges de sol, també caracteritzà l'activitat de frares caputxins catalans, dels quals hom destaca el P. Atanasi de Barcelona (s. XVIII), expert en astronomia, trigonometria i construcció de rellotges de sol, el P. Miquel de Petra, en matemàtiques (s. XVIII), el P. Josep M. de Barcelona, en medicina i matemàtiques. Conrearen i divulgaren coneixements sobre agricultura, horticultura, jardineria, dietètica i alimentació, com hom pot veure en l'obra *Lo jardiner, hortolà y florista* «segons la pràctica dels caputxins», estampat l'any 1852. Destacaren també en l'elaboració dels confitats. Tanmateix llur cuina es caracteritzà sempre per l'austeritat, com demostra el *Llibre del síndic*, és a dir, la descripció de les entrades i eixides de productes destinats al règim alimentari. Es conserven receptaris com el *Llibre de l'art de cuinar o guisar* escrit, l'any 1787, pel P. Sever d'Olot. Els frares caputxins varen ser sovint sol·licitats com a metges i apotecaris. Precisament la Biblioteca de la Universitat de Barcelona conserva diversos manuscrits de matèria mèdica caputxina sobre les febres, la cirurgia, les sagnies, l'hidroteràpia. L'autor no oblida la pràctica per part d'alguns frares de l'anomenada sanació «miraclera». La xilografia i el gravat foren altres de les activitats dels frares caputxins. La importància del pessebrisme «a la caputxina» resta palesa en l'obra *Art pessebrístic* del P. Basili de Rubí, publicada l'any 1947.

Hom escriví poesia, per exemple, el P. Arcàngel d'Alarcón († 1617), fundador de la província caputxina de Catalunya, també ascètica, com el P. Jeroni de Sogorb († 1617). Durant els segles XVII i XVIII s'escriviren devocionaris. En plena Il·lustració cal citar l'obra *Arte de escribir* del P. Lluís Bassols d'Olot († 1794). Durant la invasió napoleònica hom divulgà la comèdia antifrancesa. Amb la represa de la vida caputxina es conrearen els estudis jossèfins i mariològics, la poesia, la teologia dogmàtica, moral i ascètica per influx, en especial, del caputxí cardenal Vives i Tutó. Els frares caputxins destacaren en tant que compiladors de les tradicions religioses populars especialment les nadalenques. Malgrat que tardanament, també conrearen la música i contribuïren a la renovació litúrgica. Promogueren també pelegrinatges i romiatges. Al servei de la litúrgia no és menyspreable l'aportació dels frares caputxins com calendaristes, en confeccionar cada any l'*Annuaire Directorium*. També cal tenir present el gènere de la crònica, de la biografia i de la història, en especial, en aquest camp, destaca la figura del P. Martí de Barcelona. A més de la tasca de traductors d'obres ascètiques i de manuals de filosofia i teologia, l'autor fa esment de l'aportació etnolingüística, especialment els treballs dels missioners d'ultramar com l'obra del P. Marcel·lí de Castellví a través del CILEAC (Centro de Investigaciones Lingüísticas y Etnográficas de la Amazonia Colombiana).

El capítol cinquè és, quant al tema, un complement de l'anterior. És dedicat a l'anàlisi de l'aportació dels frares caputxins a la cultura catalana a partir de la restauració (pp. 465-632). Hom comença amb la represa institucional dels caputxins de Catalunya durant la crisi moder-

nista, moviment reformista de tendències distintes, que comportà, entre d'altres qüestions, un intent de racionalització de la fe, produint una forta oposició i provocant una gran crisi a l'interior de l'Església a partir de l'encíclica del papa Pius X *Pasendi dominici gregis* (1907) amb participació directa del caputxí cardenal Vives i Tutó (vegi's del mateix P. Valentí Serra el seu *El cardenal Vives i l'Església del seu temps*, Sant Andreu de Llavaneres, 2007). Malgrat el rebuig de les idees del modernisme teològic, tanmateix els caputxins foren partidaris de l'estètica modernista, que en l'arquitectura els situà lluny de l'austeritat i la senzillesa i que es mostrà en diverses publicacions com la del full dominical del convent santurari de Pompeia de Barcelona i en la portada noucentista de la versió catalana de les *Floretes de Sant Francesc*, per a la qual cosa no els mancà la col·laboració de pintors, caricaturistes i dibuixants modernistes. N'és un exemple el santuari de Pompeia. Endemés, va ser remarcable la posició dialogant de la *Revista de Estudios Franciscanos*. Tot això porta a l'autor a afirmar justament que «els caputxins de Catalunya, lluny del rigorisme i de la intransigència, amb serena confiança en el progrés i en els nous mètodes, varen saber oferir [...] una engrescadora alternativa, molt més equilibrada, marcada per una forta alenada d'optimisme i d'esperança» (p. 486).

Doncs bé, tot seguit l'autor passa a l'exposició de petites biografies de diversos frares caputxins que tingueren un major o menor protagonisme en aquesta època. Comença per la figura del P. Miquel d'Esplugues († 1934), dinamitzador de noves orientacions, vinculat amb intel·lectuals i polítics, fundador i director de la *Revista de Estudios Franciscanos* aviat convertida en «Revista d'Estudis Franciscans» i de la revista *Criterion*, la primera revista de filosofia en llengua catalana d'orientació tomista, que hom considera, ben certament, «una de les principals fites assolides per la Renaixença catalana». El P. Miquel d'Esplugues donà suport i ajut a l'estructuració i direcció de la Fundació Bíblica Catalana. Va ser publicista i escriptor, també historiador discutible i discutit, per exemple arran de l'obra *El compromís de Casp. Pàgines vives de la nostra història* (a. 1933). Al P. Miquel d'Esplugues es deu el projecte d'inseriment dels frares menors caputxins en la cultura catalana.

Un altre dels frares destacables va ser el P. Rupert de Manresa (1869-1939), secretari del caputxí cardenal Vives i Tutó, membre de la Reial Acadèmia de Bones Lletres (pp. 518-569). Figura controvertida, va ser destacat pensador i teòleg. Va ser interlocutor de personalitats catalanes com Francesc Cambó, Josep Carner, Guerau de Liost, Enric Prat de la Riba, Albert Rusiñol, Leonci Soler i Marc, Joaquim M. Nadal, Octavi Saltor. Bibliista i escriptor, malgrat que autodidacta, ha estat qualificat d'humanista i erudit, preocupat per les relacions entre fe i cultura, obert als temes socials. El P. Rupert de Manresa destaca també perquè feu posar la primera pedra del convent i santuari de Pompeia a l'Avinguda Diagonal de Barcelona, l'any 1908, construcció que mereix a l'autor una consideració especial (pp. 533-552). Iniciada en mig de sospites i de moltes incomprendions, lluny de l'austeritat caputxina, Pompeia va ser fruit de la necessitat dels caputxins de consolidar llur presència a la ciutat de Barcelona, participant-hi arquitectes, pintors i escultors modernistes, com els germans Llimona.

En iniciar-se el segle XX i gràcies al clima que afavorí l'estudi de la vida i el temps històric de Sant Francesc, els frares caputxins, tiraren endavant la *Biblioteca Ascètica Franciscana*. En aquest clima cal destacar l'aportació del P. Josep M. Elizondo († 1922) al desenvolupament del franciscanisme cultural que va merèixer l'admiració i reconeixença d'erudits com Marcelino Menéndez Pelayo (pp. 577-580).

Un dels religiosos més estimats en els àmbits cultural i científic de la Catalunya noucentista va ser el P. Francesc Barbens (1875-1920), de formació autodidacta (pp. 581-587). Són dignes de menció les seves aportacions a la psicologia experimental de gran utilitat per als confessors i directors espirituals. A més a més, destacà per la seva tasca de formular una fructuosa harmonització de les novetats científiques amb el pensament catòlic tradicional. També va ser figura senyera el P. Martí de Barcelona (1895-1936), conegut pels seus estudis del franciscanisme medieval (pp. 587-594). Reconegut justament com historiador i documentalista «d'alt nivell», hom li deu, entre d'altres obres, *La cultura catalana durant el regnat de Jaume II*, temps que considerà el període d'or de la cultura catalana medieval, i l'edició de *Doctrina compendiosa*

i de part de *Terç del Crestià* del framenor Francesc Eiximenis, sense oblidar les seves aportacions a la història de la filosofia medieval en especial l'escotisme a Catalunya. Com historiador i documentalista és valuosa l'aportació del P. Ambrós de Saldes (1863-1940) a la història franciscana (pp. 594-596). El P. Agustí de Montclar (1907-1936), fou un dels frares que millor connectà amb el projecte d'inserció dels caputxins en la cultura catalana que promogué el P. Miquel d'Esplugues (pp. 596-599). Com bibliista cal tenir present el P. Marc de Castellví (1901-1942), dedicat a la versió catalana dels llibres de la Bíblia per a la Fundació Bíblica Catalana, que rebé el suport de Francesc Cambó. El P. Remigi de Papiol (1885-1937), de renom en el camp de la literatura espiritual, es conegut, encara avui, en el camp de l'apologètica contemporània, pels seus estudis sobre el protestantisme i la Bíblia (pp. 607-610). El P. Pelegrí de Mataró (1879-1839) fou un gran divulgador del franciscanisme a Catalunya i Amèrica (pp. 610-611). El P. Antoni M. de Barcelona (1889-1853) va ser col·laborador en les tasques de la Fundació Bíblica Catalana i director i principal traductor de la col·lecció Biblioteca Ascètica Franciscana editada pel Foment de Pietat (611-614).

El capítol s'acaba amb les diverses publicacions periòdiques degudes als frares caputxins catalans. En primer lloc és destacable la *Revista de Estudios Franciscanos*, fruit d'un projecte cultural de disposar d'una publicació periòdica que fos alhora de divulgació i de recerca, inspirada en models francesos, que sortí amb caire mensual a partir de gener de 1907 (pp. 614-623). Va ser el seu fundador i primer director el P. Miquel d'Esplugues. La crisi modernista la va condicionar, en una primera etapa, després la dictadura de Primo de Rivera i tot seguit la segona república i la guerra civil. L'any 1925, a iniciativa també del P. Miquel d'Esplugues, aparegué la primera revista de filosofia en llengua catalana amb el nom de *Criterion* (pp. 623-624), amb col·laboracions no tan sols de frares caputxins sinó també d'eclesiàstics de Catalunya, clergues seculars i regulars, i d'intel·lectuals i escriptors laics, i també d'estrangers. Durà, en una primera etapa, fins l'any 1936. En la segona etapa, entre els anys 1954 i 1969, patint les dificultats de la censura franquista, es publicà amb una variació en el seu nom: *Criterion*. Per tal de divulgar els ideals franciscans, l'any 1917 es publicava *El Apostolado Franciscano* (pp. 624-629), que durà, en una primera etapa, fins l'any 1936. L'any 1940 es tornà a publicar com a portaveu oficial del terç orde del caputxins de Catalunya. L'any 1907, començà la publicació de *Fulla Seráfica* (pp. 629-632), com periòdic propi del terç orde, en llengua catalana, que durà fins l'any 1922, any en què hom decidí reagrupar els diversos butlletins del terç orde d'obediència caputxina en una nova revista que rebé el nom de *Catalunya Franciscana*, sortint el primer fascicle el mes de gener de 1923, amb pretensions de més gran volada i d'una més intensa formació franciscana, sense oblidar els temes culturals i socials (pp. 623-632).

El llibre s'acaba amb un apèndix gràfic de 25 il·lustracions de gravats, il·lustracions de manuscrits, portades de publicacions, reproduccions de goigs i de fotografies, i amb dos índexs, l'un de toponímics i l'altre onomàstic.

L'obra del P. Valentí Serra mereix un lloc destacable en la Història de la cultura i, en concret, de la Història de la cultura de Catalunya. Esperem que en endavant, quan hom estudiï o divulgui aquest aspecte de la Història de Catalunya, l'obra del P. Valentí Serra de Manresa estigui molt present i hom no es limiti, com ja ha esdevingut massa habitual, als tòpics de sempre i als autors de sempre. Per últim, esperem que aquesta darrera obra del P. Valentí Serra, exemple des del punt de vista metodològic i historiogràfic, estigui present en els àmbits universitaris i sigui punt de referència per als nostres estudiants en llurs estudis i recerca.

Josep Hernando i Delgado

Joanot MARTORELL (Martí Joan de GALBA): *Tirant lo Blanch*. Edició coordinada per Albert HAUF, València, Tirant lo Blanch, 2004, 2724 pàgs. Volum I: *Tirant lo Blanch*, Text original, València, 1490. Edició i notes a cura d'Albert HAUF. València, Tirant lo Blanch, 2008, 1658 pàgs, Volum II: *Tirante el Blanco*. Traducció castellana, Valladolid 1511. Edi-

ció i notes a cura de Vicent Josep ESCARTÍ. *Concordances lematitzades* a cura d'Anna Isabel Peirats, en CD.

Aquesta és la segona vegada que el prof. Albert Hauf té cura d'una edició integral del *Tirant lo Blanc*. La primera va ser en ocasió del 500 aniversari de la primera edició de l'obra de Martorell, el 1990, i va comptar amb la col·laboració de Vicent Josep Escartí. La present, que és el producte final de molts anys d'estudi i de nombroses publicacions, és una edició crítica i anotada del *Tirant*, complementada, per si fos poc, amb una edició de la versió castellana de 1511 (a cura del mateix Escartí) i amb unes concordances informatitzades.

Des del punt de vista textual, la segona edició de Hauf es basa, com la precedent, en un dels tres exemplars conservats de l'edició de 1490, el de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, tenint en compte que les diferències existents en el text dels tres testimonis són poc rellevants. La novetat, en aquest cas, radica en l'accés que ha tingut l'editor a l'únic exemplar conservat de la segona edició de l'obra, la publicada a Barcelona el 1497, que ha permès fonamentar moltes esmenes del text base i també oferir una selecció de variants respecte de l'*editio princeps*. D'altra banda, Hauf ha tingut en compte també l'edició crítica, encara inèdita, que Joan Perera i Parramon té en curs de publicació a Els Nostres Clàssics i que recull de forma exhaustiva totes les variants que es registren entre tots els exemplars conservats.

Tanmateix, més que no pas l'estudi de la tradició de l'obra de Martorell, allò que singularitza i fa valuós el treball de Hauf és l'edició del text a la vista de les fonts que directament o indirecta es van utilitzar en la seva composició. En els darrers anys, en part gràcies a l'impuls i a la contribució del mateix Hauf, la identificació dels textos a partir dels quals es va escriure el *Tirant* s'ha multiplicat fins a revelar un grau d'intertextualitat extrem; això posa de manifest, de manera excel·lent, l'estudi de Josep Pujol, *La memòria literària de Joanot Martorell: models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, 2002. La riquesa de les lectures de Martorell i el seu peculiar sistema d'escriptura i de reescriptura queden reflectits a les notes que acompanyen cada capítol de l'edició Hauf, en què se citen *in extenso* els textos de les fonts i se subratllen amb negreta el préstecs exactes que es retroben en el *Tirant*. I és que l'anotació que acompanya el text és profusa i generosa (en algun cas potser fins i tot excessivament) i no només assenyalava fonts i llocs paral·lels, sinó que aclareix dubtes, crida l'atenció sobre aspectes rellevants de l'obra, i sintetitza i cita els estudis tirantians més remarcables.

Un dels aspectes que més crida l'atenció de l'edició que ressenyem és que hagi tornat a obrir la qüestió de la doble autoria del *Tirant*. Certament, era ineludible tractar el tema a la introducció, com es fa, tenint en compte les aportacions documentals i crítiques que s'han produït en els darrers anys; i és cert, com argumenta Hauf, que la prudència aconsella no ventilar el problema de qualsevol manera ateses les circumstàncies que hi concorren: distància temporal entre l'empenyorament de l'original i la publicació, pas del llibre manuscrit al llibre imprès, contradiccions entre dedicatòria i el colofó, errors en el mateix colofó, etc. Tanmateix, creiem que es presta una atenció excessiva als inversemblants estudis de Guia, que arriben a desatribuir l'obra a Martorell i a atribuir-la a Joan Roís de Corella (!), i sobretot que es crea confusió introduint a la portada, al costat del nom de Joanot Martorell, un «Martí Joan de Galba» entre parèntesis que resulta enigmàtic per al lector, més encara quan a la coberta del llibre només hi figura Martorell.

Per contra, em costa d'entendre que Hauf no presti l'atenció que mereixen els treballs de Jaume Torró i que els despatxi amb dues línies a la nota 27 de la introducció. I ho és perquè allò que han posat al descobert aquests estudis no és pas un aspecte anecdòtic o opinable de l'obra, sinó, ni més ni menys, que documentació històrica que assenyalava les circumstàncies, l'ambient i el lloc en què el *Tirant* va ser compost: la cort del príncep Carles de Viana, primer, el bàndol de la Generalitat, després, durant la guerra amb el rei Joan II.

El primer volum es tanca amb una completa bibliografia, ordenada en quatre apartats (edicions i traduccions, estudis, fonts directes, bibliografia contextual) i un útil índex de noms. Sense oblidar, el cd-rom que dóna accés a unes concordances lematitzades (detall aquest que no ha de passar per alt) del text, a cura d'Anna Isabel Peirats.

El segon volum conté l'edició d'Escartí de la versió castellana de 1511. Va precedida d'un pròleg on es fa un repàs a la història de la difusió del *Tirant*. Les notes es limiten a deixar constància dels errors i esmenes del llibre imprès per Diego de Gumiel. No es pot deixar de consignar que ambdós volums són il·lustrats amb un nombre gens menyspreable de làmines que complementen o amenitzen la lectura.

Es dona el cas que, en aquests moments, l'edició objecte d'aquesta ressenya és l'única edició íntegra del *Tirant* que hom pot adquirir de nou en una llibreria. Tota la resta són edicions escolars que ofereixen una selecció del text, en alguns casos en versió al català modern. Essent així, és importantíssim que recentment s'hagi publicat una edició de butxaca (amb les dimensions del *Tirant* això sempre és un dir) que reproduceix sense retocs el primer volum, el que conté la versió catalana, a preu molt més assequible que no l'edició en dos volums; encara que sigui amb un relligat deficient, una coberta no gaire afortunada i una portada que incomprensiblement detalla que el llibre conté l'edició catalana, la castellana i les concordances, cosa que, com és obvi, no és certa. L'objecció més seriosa que es pot plantejar a tot plegat és si la difusió i la distribució que s'ha fet d'aquestes dues edicions és l'adequada i la que mereixen. Sigui com sigui, no podem sinó felicitar-nos de la seva existència, agrair l'esforç dels seus editors, especialment al prof. Hauf per dotar el text català d'un ampli aparat de notes que facilita al lector la comprensió del text, i finalment recomanar-les com a via d'accés al *Tirant* per a tota mena de lectors.

Albert Soler